

SÜNEN-İ TİRMİZÎ'DE "HÜVE HADÎSÜ FÛLÂN" KAVRAMI ÜZERİNE

Erdiç AHATLI*
Selvi Raif MURAD**

Öz

"Hadîsü Fülân" terkibi rivayet asrında kullanılan bir kavramdır. Mezkûr kavramı dikkat çekici derecede kullanan kişilerden birisi Tirmizî'dir. O, *Sünen*'inde anılan terkibi farklı biçimlerde kullanmıştır. Söz gelimi "Lâ na'rifuhû illâ min hadîsi fülân", "Ğarîbun min hadîsi fülân", "Esaḥḥu min hadîsi fülân", "Nahvu/Mislü hadîsi fülân", "Hüve/hâzâ hadîsü fülân" bu kullanımlar arasındadır. Bu makalede Tirmizî'nin *Sünen*'inde özellikle "Hüve/hâzâ hadîsü fülân" terkiibini hangi anlamla kullandığı belirlenmeye çalışılmıştır. Tespit edilebildiği kadarıyla Tirmizî eserinde bu kavramı sahâbe dışındaki râvîler için yirmi bir yerde kullanmıştır. Bazısı tâbiîn ve çoğunlukla etbâu't-tâbiîn tabakası muhaddisleri için söylendiği görülen bu terkiibin, inceleme neticesinde söz konusu muhaddislerin hadîs nüshalarına işaret ettiği ve bunların Tirmizî tarafından kullanıldığı anlaşılmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Tirmizî, Sünen-i Tirmizî, Hadîs, Hadîsü fülân.

On the Concept of "Huwa Ḥadîthu Fulân" in Sunan al-Tirmidhî

Abstract

The phrase of "Ḥadîthu Fulân" is a concept used during the report period. One of the people who used the concept in question remarkably is Tirmidhî. He uses aforementioned phrase in his *Sunan* in different ways. "Lâ na' rifu illâ min ḥadîthi fulân", "Ğarîbun min ḥadîthi fulân", "Aṣaḥḥu min ḥadîthi fulân", "Nahwu/Mithlu ḥadîthi fulân", "Huwa/hâdhâ ḥadîthu fulân" are among these usages. In this article, we tried to determine in which mean Tirmidhî uses especially the phrase of "Huwa/hâdhâ ḥadîthu fulân" in his *Sunan*. As far as we determined, Tirmidhî uses this concept twenty-one times in his work for the narrators (*ruwât*) outside of companions. As a result of the research, it is understood that this phrase, which used for the *muhaddithûn* in the category of *tâbi'în* and mostly *atbâ' al-tâbi'în*, refers to copies of hadith of *muhaddithûn* in question and these copies were used by Tirmidhî.

Keywords: al-Tirmidhî, Sunan al-Tirmidhî, Ḥadîth, Ḥadîthu fulân.

Giriş

Ebû İsâ Muhammed b. İsâ et-Tirmizî 209 (824) yılında Tirmizî'de veya Tirmizî'e bağlı Buğ köyünde doğmuştur.¹ Makalenin konusu Tirmizî'nin haya-

* Doç. Dr., Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Temel İslam Bilimleri Bölümü Hadis Anabilim Dalı Öğretim Üyesi (eahatli@sakarya.edu.tr; eahatli@gmail.com)

** Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı Hadis Bilim Dalı Yüksek Lisans Öğrencisi (selvi.murad@gmail.com)

1 Geniş bilgi için bk. Ahmed b. Ali el-Askalânî İbn Hacer, *Tehzîbu't-Tehzîb*, (Hindistan: Matba'atu Dâirati'l-Me'ârifî'n-Nizâmiyye, 1326), 9: 387-89; Ahmed Muhammed Şâkir, "Mukaddime", *Sünenü't-Tirmizî* içinde, nşr. Ahmed Muhammed Şâkir v.dğr., (Mısır: Şeriketü Mektebeti ve Matba'ati Mustafa el-Bâbî el-Halebî, 1978), 1: 77-83; Adâb Mahmûd el-Hamş, *el-İmâmu't-Tirmizî ve menhecuhû fî kitâbihi'l-Câmi'*, (Amman: Dâru'l-Feth li'd-dirâsât ve'n-neşr, 1423), 1: 65-144; Şu'ayb el-Arnaût, "Mukaddime", *Sünenü't-Tirmizî* içinde, nşr. Şu'ayb

tını incelemek olmamakla birlikte burada onun hayatı ile ilgili en çok tartışılan iki konuda kısa bir değerlendirme yapılması uygun görülmüştür. Bunlar Tirmizî'nin hadis eğitime başlama yaşı ile meşhur eserinin ismi hakkındaki tartışmalardır. Tirmizî erken dönemde hadis tahsiline başlamış olmalıdır. Her ne kadar bazı araştırmacılar,² Tirmizî'nin hadis tahsiline 235 (849) yılından sonra başladığını söylese de kimi hocalarının bu tarihten önce vefat etmiş olmaları bunun doğru olmadığını göstermektedir. Adâb el-Hamş'ın tespit ettiği gibi, 235 yılı Tirmizî'nin ilim tahsiline başlama senesi değil, uygun bir şekilde rihlelerinin başladığı dönemi ifade etmektedir. Tirmizî'nin 235'den önce az da olsa bazı rihleler yaptığı sabittir.³ Bilindiği gibi o dönemde hadisçiler ve genel olarak âlimler, kendi bölgesinde bulunan hocalardan ilim aldıktan sonra öteki bölgelere ilim yolculuğuna çıkıyorlardı. Buna göre Tirmizî diğer hadis merkezlerine rihleye çıkmadan önce kendi bölgesindeki hocalardan ilim tahsilini tamamlamış olmalıdır. Tirmizî, ilme başladığında hâlen hayatta olan Ahmed b. Hanbel hâric, Buhârî, Müslim, Ebû Dâvud gibi bütün ünlü hadisçilerin talebesi olmuştur. Ahmed Muhammed Şâkir, Tirmizî'nin Ahmed b. Hanbel'in talebesi olmadığı ve Hatîb el-Bağdâdî'nin *Târîhu Bağdâd* adlı eserinde zikredilmediği için, hiç Bağdad'a gitmediğini iddia etmektedir.⁴ Fakat Şuayb el-Arnaût, İbn Nukta el-Bağdâdî'nin *et-Takyîd* adlı kitabına dayanarak Tirmizî'nin Bağdad'a gittiğini ve orada bulunan en az dört hocadan sema' ettiğini ileri sürmektedir.⁵ Bağdadlı olan hocalarının sayısı ise 38'dir. Onların vefat tarihlerine bakıldığı zaman en erken vefat eden hocanın, 243 yılında hayata veda ettiği tespit edilmiştir. Tirmizî, Ahmed b. Hanbel gibi 241 yılında ya da daha erken vefat eden Bağdadlı muhaddislerden hep bir vasıtayla, yani doğrudan onlardan değil, arada en az bir başka râvî yoluyla rivayette bulunmuştur. Dolayısıyla Tirmizî Bağdad'a da ilim yolculuğu yapmıştır fakat oraya ilk gittiği zaman 241-243 yılları

el-Arnaût v.dğr., (Dimeşk-Beyrut: Dâru'r-Risâleti'l-Âlemiyye, 2009), 1: 25-54; M. Yaşar Kandemir, "Tirmizî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, c. 41 (İstanbul: TDV Yay., 2012), 202-4.

2 Nûreddîn İtr, *el-İmâmu't-Tirmizî ve'l-muvâzene beyne Câmi'ihî ve's-Sahîhayn* (Kahire: Matba'atu Lecneti't-Te'lîfi ve't-Terceme ve'n-Neşr, 1970), 12.

3 Hamsî, ilgili eserinde bunun delillerini tafsilatlı bir şekilde vermektedir. Mesela Tirmizî'nin en az iki hocası Yusuf b. Ya'kub ve Salîh b. Abdullah bu tarihten önce 231 yılında vefat ettiklerine göre Tirmizî'nin hicri 235'den önce hadis tahsiline başladığı neticesi çıkarılabilir. Yusuf b. Ya'kub, Tirmizî'nin Kûfe'li bir hocası olduğu için onun vefat tarihi olan 231'den önce Tirmizî Kûfe'ye rihle yapmış olmalıdır. Bkz. Hamsî, *el-İmâmu't-Tirmizî ve menhecuhû fi kitâbihî'l-Câmi'*, 1: 70-72.

4 Şâkir, "Mukaddime", 1: 83.

5 Muhammed b. Abdülganî İbn Nukta, *et-Takyîd li ma'rifeti ruvâti's-suneni ve'l-mesânîd*, (Hindistan: Dâiratu'l-Ma'ârifî'l-Osmâniyye, 1983), 1: 92.

rı arasında olmalıdır.⁶ Tirmizî 279 (892) yılında Buğ köyünde veya Tirmiz şehrinde vefat etmiştir.

Sünenü't-Tirmizî adıyla meşhur olan hadis kitabı, Tirmizî'nin en önemli eseridir. Bu isim ile meşhur olmasına rağmen Ebû Gudde'nin tespitine göre Tirmizî, kendi kitabını *Sünen* olarak değil *Câmi'* olarak isimlendirmiştir. Ebû Gudde iddiasına delil olarak İbn Hayr el-İşbîlî'nin *Fehrese'*sinde geçen kayıt ile hicri beşinci ve altıncı asırdan kalan eserin en eski yazma nüshalarında bulunan ismi zikretmektedir. Zikredilen yerlerde eserin tam adı şöyledir: *el-Câmi'u'l-muhtasar mine's-süneni an Rasûlillâhi sallalâhu aleyhi ve sellem ve ma'rifetu's-sahîhi ve'l-ma'lûli ve mâ 'aleyhi'l-'amel.*⁷ Tirmizî'nin kendisinin kitabına verdiği isimden onu hangi amaçla kaleme aldığı epey anlaşılmaktadır. O, genel olarak “ma'mûlun bih” yani bazı fakihler nezdinde de olsa kendisiyle amel edilen hadisleri kitabına almış⁸ ve sadece hadisleri konulara göre tasnif etmekle yetinmemiştir. Buna ilaveten Tirmizî, “Kâle Ebû İsâ” diye başlayan değerlendirmelerinde hemen her bâbda şunları yapmaya çalışır: Kendisine göre hadislerin sıhhat durumunu ve bazen de râvîlerin güvenilirlik derecelerini belirtir; sonra da seneddeki illetleri, hadisin diğer tariklerini ve fakihlerin görüşlerini açıklar. O konuya dair diğer sahâbîlerden gelen rivayetler varsa onlara da “ve fi'l-bâbi an fülân” diye sahâbî isimlerini vererek işaret eder.⁹ Dolayısıyla bu eserin ıstılahlar ve kavramlar açısından çok zengin bir kaynak olduğu söylenebilir.

Hadîsü Fülân Kavramı

Tirmizî, yukarıda kısaca temas edilen, hadisleri değerlendirdiği kısımlarda dikkat çekici bir şekilde “hadîsü fülân” kavramını kullanmıştır. Bu kavram genel olarak ilk hadis kaynaklarımızda¹⁰ ve özellikle *Sünen-i Tirmizî*'de çokça geçmesine rağmen araştırmalarda hak ettiği yeri maalesef almamıştır. Abdullah Aydın'ın *Hadis İstılahları Sözlüğü*'nde bu kavrama yer vermekte ve onu şöyle açıklamaktadır:

“Bu tamlamadaki “fülân” dan yerine göre şu kimselerden biri kastedilir:

1. Söz konusu hadisi Hz. Peygamber'den – sallallahu aleyhi ve sellem- riva-

6 Arnaût, “Mukaddime”, 1: 33.

7 İbn Hayr el-İşbîlî, *Fehrese*, nşr. Beşşâr Avvâd Ma'rûf ve Mahmûd Beşşâr Avvâd (Tunus: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 2009), 156; Abdülfettâh Ebû Gudde, *Tahkik isme'yi's-Sahihayn ve'smi Câmi'i't-Tirmizî* (Haleb: Mektebu'l-Metbû'âtı'l-İslâmiyye, 1993), 55.

8 Tirmizî, *Sünenü't-Tirmizî*, 1978, 5: 736.

9 İsmail Lütfi Çakan, “el-Câmiu's-Sahîh”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, c. 7 (İstanbul: TDV Yay., 1993), 130.

10 Makalede Tirmizî'den verilen örneklerden hemen sonra Müslim'den misal verilmiş, aynı zamanda İbn Mace, İbn Cârûd, İbn Huzeyme'nin mezkûr kavramı kullandıklarına değinilmiştir.

yet eden kimse, özellikle de sahâbî; 2. Söz konusu hadis kendisinden rivayet edilmekle meşhur olan, yayılan râvî. Bu durumda bu râvî büyük ihtimalle bir hadis kitabı sahibidir. Dolayısıyla bu tamamlama “falanın (kitabında yazılı olan) hadîs” demek olur; 3. Söz konusu hadisin söylenmesine sebep olan veya içinde adı geçen kimse.”¹¹

Bu üç noktadan bizi ilgilendiren birinci ve özellikle de ikinci açıklamadır.¹² Hâlen devam eden araştırmamızda Tirmizî'nin *Sünen*'inde “hadîsü fülân” kavramının nerelerde ve hangi anlamda kullanıldığını tespit etmeye çalıştık. Tespit edebildiğimiz kadarıyla bu terkiib *Sünen*'de 1686 kez geçmektedir. Bunlardan tam yarısı olan 843 yerde “fûlân'ın” yerine 172 sahâbî zikredilmiştir. Genel olarak musannif, ilgili bâbda verdiği hadisten ya da hadislerden sonra yani değerlendirme kısmında, mesela “hadîsü Ebî Hureyre” diyerek mezkûr hadise işarette bulunup onun hükmünü vermektedir. Örnek olarak şunları zikredebiliriz:

حَدِيثُ أَبِي هُرَيْرَةَ حَدِيثٌ حَسَنٌ.¹³ حَدِيثُ ابْنِ عَبَّاسٍ حَدِيثٌ حَسَنٌ صَحِيحٌ.¹⁴ حَدِيثُ ابْنِ عَبَّاسٍ حَدِيثٌ حَسَنٌ صَحِيحٌ.¹⁵

Tespitlerimize göre bu terkiib içerisinde en fazla geçen sahâbî isimleri şunlardır:

- Ebû Hureyre (ö. 58/678) – 125 kere
- İbn Abbâs (ö. 68/687) –78 kere
- İbn Ömer (ö. 73/692) – 74 kere
- Âişe (ö. 58/678) – 63 kere
- Enes b. Mâlik (ö. 93/712) – 55 kere
- Abdullah b. Mes'ûd (ö. 32/652) – 31 kere
- Ali b. Ebî Tâlib (ö. 40/661) – 27 kere
- Câbir b. Abdullah (ö. 78/697) – 27 kere
- Ebû Sa'îd el-Hudrî (ö. 74/889) – 20 kere

Bu listeye bakıldığı zaman binin üzerinde hadis rivayet eden ve “muk-sirûn” denilen yedi sahâbînin tamamının yer aldığı görülmektedir. Mezkûr kavramın, hadisin bir sahâbîye nisbet edilmesini ifade etmek üzere bu şekil-

11 Abdullah Aydın, *Hadis İstihlaları Sözlüğü*, 8. baskı (İstanbul: MÜ İFAV Yay., 2015), 99.

12 Üçüncü açıklama bir râvî ile ilgili olmayıp şahsın adı metinde geçtiği için hadis kendisine nisbet edilmektedir. Bir anlamda bu kişi olayın kahramanı olan şahıstır. Mesela “Hadîsü Mâ'iz” böyle bir kullanımdır. Oysa makale senedde geçen râvîlerle ilgili bir araştırmadır. Bu nedenle mezkûr üçüncü açıklama konumuzu ilgilendirmemektedir.

13 Tirmizî, “Savm”, 64.

14 Tirmizî, “Salât”, 246.

15 Tirmizî, “Hac”, 80.

deki kullanımını normal ve anlaşılabilir bir durumdur. Çünkü söz konusu sahâbî o hadisi duyan/alan kişi ve onun ilk râvîsidir.

Bununla birlikte “hadîsü fülân” kavramı *Sünen*'de sahâbî dışındaki râvîlerin isimleri zikredilerek 843 defa geçmektedir. Fakat ilk kullanımda 843 kez geçen bu terkip 172 sahâbîde temerküz ederken, burada ise sahâbe nesli sonrası zikredilen isimler daha geniş bir dağılım göstermekte ve 435 farklı râvîye ulaşmaktadır. Tespitlerimize göre en çok isimleri zikredilen râvîler şu şekildedir:

- Süfyân es-Sevrî (ö. 161/778) – 26 kez
- el-Leys b. Sa'd (ö. 175/791) – 20 kez
- Süfyân b. Uyeyne (ö. 198/814) – 19 kez
- İbn Şihâb ez-Zührî (ö. 124/742) – 18 kez
- Hammâd b. Seleme (ö. 167/784) – 14 kez
- Şerîk b. Abdullah en-Nehâî (ö. 177/794) – 12 kez
- Abdullah b. Lehî'a (ö. 174/790) – 10 kez
- Katâde b. Di'âme (ö. 117/735) – 10 kez
- Mâlik b. Enes (ö. 179/795) – 10 kez
- Muhammed b. İshâk (ö. 151/768) – 10 kez
- Amr b. Abdullah Ebû İshâk es-Sebî'î (ö. 127/745) – 9 kez
- Süleymân b. Mihrân el-A'meş (ö. 148/765) – 9 kez
- İsrâîl b. Yûnus b. Ebî İshâk es-Sebî'î (ö. 160/777) – 9 kez
- Şu'be b. el-Haccâc (ö. 160/776) – 9 kez
- Rişdîn b. Sa'd (ö. 188/804) – 8 kez
- Ubeydullâh b. Ömer (ö. 147/764) – 8 kez
- Hüseyim b. Beşîr (ö. 183/799) – 7 kez
- Sâbit el-Bünânî (ö. 127/744) – 7 kez
- Süheyl b. Ebî Sâlih (ö. 140/757) – 7 kez
- Abdürrezzâk es-San'ânî (ö. 211/826) – 6 kez
- Ebû Bekir b. Ayyâş (ö. 193/809) – 6 kez
- el-Velîd b. Müslim (ö. 195/810) – 6 kez
- İbn Cüreyc Abdülmelik b. Abdülazîz (ö. 150/767) – 6 kez
- Ebû 'Avâne el-Vaddâh b. Hâlid (ö. 179/792) – 5 kez

Verdiğimiz listeye bakıldığı zaman iki önemli sonuç göze çarpmaktadır. Birincisi Alî b. el-Medîni'nin meşhur sözünde¹⁶ bahsedilen on sekiz râvîden on üçü bu listede yer almaktadır. Kalan beş râvîden el-Evzâi dışındaki dördü, *Sünen'*de en az bir defa da olsa "hadîsü fülân" içerisinde zikredilmiştir. Dolayısıyla İbnü'l-Medîni'nin saydığı on sekiz isimden sadece el-Evzâi hiçbir yerde bu terkiib içerisinde zikredilmemiştir. Bu sebeple "hadîsü fülân" kavramının ne ifade ettiğine dair yapılan bazı açıklamalarda söz konusu kavramın, rivayetin kendisinden sonra pek çok talebeye dağıldığı müşterek/medâr râvîyi gösterdiği şeklinde izah edilmesi¹⁷ tabii bir durumdur. Ne var ki aşağıda detaylı bir şekilde inceleneceği üzere bu tespite ilave olarak şu söylenebilir: Her zaman olmamakla birlikte buradaki müşterek/medâr râvî aynı zamanda musannifin yazılı kaynağı da olmaktadır. Yani Tirmizî, semâ silsilesi yoluyla elde ettiği muhaddisin büyük ihtimalle yazılı bir hadis nüshasını kullanmıştır. İkinci sonuç şudur: Verdiğimiz listedeki râvîlerin vefat tarihlerine bakılacak olursa en erken vefat edenlerin Katâde ile ez-Zührî, en son vefat edenlerin ise Süfyân b. Uyeyne ile Abdürrezzâk oldukları görülmektedir. Bu durumda mezkûr muhaddislerin yaşadıkları zaman dilimi tedvin döneminin sonu ve tasnif döneminin başlangıcına tekabül etmektedir. Dolayısıyla bu muhaddisler hacimli hadis kitabı/hadis nüshası sahibi olmasalar bile kuvvetli bir ihtimalle yazılı hadis nüshası râvîleri idiler.

Sahâbe dışındaki râvîleri içeren "hadîsü fülân" kavramı *Sünen-i Tirmizî'*de farklı biçimlerde geçmektedir. Tespit edilebildiği kadarıyla en fazla "Onu (rivayeti) ancak falancanın hadisinden biliyoruz"¹⁸ şeklinde 285 kez geçmektedir. Farklı tarzda mukayeseler (meselâ أَصْحُ

16 Anılan söz şöyledir: "Hadis ricaline baktığımda, isnadın şu altı kimse arasında döndüğünü gördüm: Medine'den; Ebû Bekr Muhammed b. Muslim İbn Şihâb ez-Zuhrî (ö. 124), Mekke'den; Ebû Muhammed Amr b. Dînar (ö. 126), Basra'dan; Ebû'l-Hattâb Katâde b. Di'âme (ö. 117), Ebû Nasr Yahya b. Ebî Kesîr (ö. 132), Kûfe'den; Ebû İshâk (es-Sebî) Amr b. Abdullah b. Ubeyd (ö. 129), Ebû Muhammed Süleyman b. Mîhrân (el-A'meş) (ö. 148). Sonra bu altı kişinin ilmi, hadis musanniflerinden şu tasnif sahiplerine intikal etti: Medine'den; Mâlik b. Enes (ö. 179), Ebû Bekr Muhammed b. İshâk b. Yesâr (ö. 152), Mekke'den; Ebû'l-Velîd Abdülmelik b. Abdülazîz b. Cüreyc (ö. 151), Ebû Muhammed Süfyân b. Uyeyne (ö. 198), Basra'dan; Ebû'n-Nadr Sa'îd b. Ebî Arûbe (ö. 158-9), Ebû Seleme Hammâd b. Seleme (ö. 168), Ebû 'Avâne el-Vaddâh b. Hâlid (ö. 175), Ebû Bistam Şu'be b. el-Haccâc (ö. 160), Ebû Urve Ma'mer b. Râşid (ö. 153), Kûfe'den; Ebû Abdullah Süfyân b. Sa'îd es-Sevrî (ö. 161), Şam'dan; Ebû Amr Abdurrahmân b. Amr el-Evzâi (ö. 151), Vâsit'tan; Ebû Muâviye Hüseyim b. Beşîr (ö. 183)." Bkz. Alî b. Abdullah el-Medîni, *el-İlel*, nşr. Muhammed Mustafa el-A'zamî, 2. baskı (Beyrut: el-Mektebu'l-İslâmî, 1980), 36-40.

17 Muhammed Muçîr el-Hatîb, *Ma'rifetu medâri'l-isnâd ve beyânu mekânethihî fî ilmi ileli'l-hadis*, (Riyad: Dâru'l-Meymân, 2007), 1: 156.

18 Msl. bk. Tirmizî, "Fiten", 79; Tirmizî, "Tefsîr", 8; Tirmizî, "Sıfatü Cehennem", 4.

-حَدِيثُ فلان أَنَّمْ وَأَطْوَلُ¹⁹ -“Falancanın hadisinden daha sahih;¹⁹ -مِنْ حَدِيثِ فلان
 “Falancanın hadisi daha tam ve daha uzun”²⁰ vs.) – 161 kez yer almaktadır.
 نَحْوُ -غَرِيبٌ مِنْ حَدِيثِ فلان. -“Falancanın hadisinden garîb/ferddir”²¹ – 61 kez;
 -حَدِيثِ فلان -مِثْلُ حَدِيثِ فلان -“Falancanın hadisi gibi”²² ve -حَدِيثِ فلان
 -بَنَزَرِهِ²³ – 55 kez geçtiği müşahede edilmektedir.

Hüve Hadîsü Fülân

Kullanılan ifadeler arasında هُوَ حَدِيثُ فلان “hüve hadîsü fülân” ve ona yakın olan هَذَا حَدِيثُ فلان “hâzâ hadîsü fülân” ve هُوَ مِنْ حَدِيثِ فلان “hüve min hadîsü fülân” sahâbe dışındaki râvîler için 21 kez geçmektedir. Bu makalede özellikle anılan kullanımların hangi anlama geldiği tespit edilmeye çalışılacaktır. Bunların daha önce bir incelemeye konu olmaması ve “hadîs” kelimesini bir kişiye isnad ederek en sarîh kullanım olması araştırmaya tabi tutulmasının iki ana sebebidir. Mezkûr kavramda ismi geçen 21 râvî hakkında yapılan araştırma neticesinde bunlardan 17 râvînin yazılı hadis belgesi olduğu görülmüştür. Bu nedenle makale, kaynaklarda yazılı hadis vesikası kaydı bulunanlar ve her hangi bir eserde yazılı hadis vesikası tespit edilemeyenler olarak ikiye ayrılarak incelenip bunlar arasından seçilen bazı râvîler hakkında örnekler verilecektir.

1. Kitap ya da Yazılı Vesika Sahibi Olanlar:

Bunlar şu hadis alimleridir: İbn Şihâb ez-Zührî (ö. 124/742),²⁴ Sâbit el-Bünânî (ö. 127/744),²⁵ Muhammed b. Amr (ö. 145/762),²⁶ Zekeriyâyâ b. Ebî Zâide (ö. 149/766),²⁷ Hüseyin b. Vâkîd (ö. 159/776),²⁸ Süfyân es-Sevrî (ö. 161/778),²⁹ Abdurrahmân b. Ebi'z-Zinâd (ö. 174/790),³⁰ el-Leys b. Sa'd (ö. 175/791),³¹

19 Msl. bk. Tirmizî, “Cenâiz”, 4; Tirmizî, “Tıb”, 20.

20 Msl. bk. Tirmizî, “Zühd”, 39.

21 Msl. bk. Tirmizî, “Hac”, 6; Tirmizî, “Siyer”, 44.

22 Msl. bk. Tirmizî, “Tefsîr”, 4; Tirmizî, “Nikâh”, 1.

23 Msl. bk. Tirmizî, “Sefer”, 398.

24 Muhammed Mustafa el-A'zamî, *Dirâsât fi'l-hadîsi'n-Nebevî ve târihu tedvînih*, (Dimeşk-Beyrut: el-Mektebü'l-İslâmî, 1980), 1: 204.

A'zamî'nin tespit ettiği kayıtlar gösterdiği kaynaklardan ayrıca test edilmiş olup bu kaynakların burada tekrar zikredilmesine gerek görülmemiştir. Zira böyle yapılması, gereksiz dip not ve kaynakça oluşturacaktı.

25 A'zamî, *Dirâsât*, 1: 171.

26 A'zamî, *Dirâsât*, 1: 308.

27 A'zamî, *Dirâsât*, 2: 356.

28 A'zamî, *Dirâsât*, 1: 170, 186, 242.

29 A'zamî, *Dirâsât*, 1: 256.

30 A'zamî, *Dirâsât*, 1: 276.

Şerîk b. Abdullah en-Nehaî (ö. 177/794),³² Mâlik b. Enes (ö. 179/795),³³ Abdülazîz b. el-Muhtâr (ö. 180/796),³⁴ Yahyâ b. Zekeriyâ b. Ebî Zâide (ö. 183/799),³⁵ Süfyân b. Uyeyne (ö. 198/814).³⁶

İlk ele alınacak örnek “hüve hadîsü Mâlik”³⁷ kullanımındır. Bununla ilgili olan hadisin senedi şu şekildedir:

حَدَّثَنَا إِسْحَاقُ بْنُ مُوسَى الْأَنْصَارِيُّ قَالَ حَدَّثَنَا مَعْنُ بْنُ عَيْسَى الْقَرَازِيُّ قَالَ حَدَّثَنَا مَالِكُ بْنُ أَنَسٍ ح وَحَدَّثَنَا قُتَيْبَةُ عَنْ مَالِكٍ عَنْ سُهَيْلِ بْنِ أَبِي صَالِحٍ عَنْ أَبِيهِ عَنْ أَبِي هُرَيْرَةَ

Tirmizî ilgili hadîsi zikrettikten sonra hükmünü vermekte ve hemen ardından “Bu hadis Mâlik’in, Süheyl’den, o da babasından, o da Ebû Hureyre’den olan hadisidir/rivayetidir” demektedir. Günümüze ulaşan *Muvatta’* nüshalarından Yahyâ b. Yahyâ ve Ebû Mus’ab ez-Zühri’nin nüshalarında mezkûr hadis aynı lafızla mevcuttur.³⁸ Dikkat çekici bir şekilde *Muvatta* ve *Tirmizî*’de şek ifadeleri de aynen tekrarlanmaktadır: “İذَا تَوَضَّأَ الْعَبْدُ الْمُسْلِمُ أَوْ الْمُؤْمِنُ -su ile ya da suyun son damlası ile” -مَعَ الْمَاءِ أَوْ مَعَ آخِرِ قَطْرِ الْمَاءِ- “ya da bunun gibidir”. Diğer kaynaklar incelendiğinde aynı hadisi Mâlik’ten en az 6 öğrencisinin rivayet ettiği görülmektedir. Bunlar arasında sadece Mâlik’in öğrencisi olan Abdullah b. Vehb kanalıyla gelen rivayet metninde ayakların yıkanması ile ilgili cümle mevcuttur.³⁹ Mâlik’in öğrencisi diğer beş râvîyi oluşturan el-Hakem b. el-

31 A’zamî, *Dirâsât*, 1: 298.

32 A’zamî, *Dirâsât*, 1: 266.

33 A’zamî, *Dirâsât*, 1: 299.

34 A’zamî, *Dirâsât*, 1: 265.

35 Şemsuddîn Ebû Abdullah Muhammed ez-Zehabî, *Siyeru a’lâmi’n-nübelâ*, nşr. Şu’ayb el-Arnaût v.dğr., (Beirut: Muessesetü’r-Risâle, 1982), 8: 339.

36 A’zamî, *Dirâsât*, 1: 261.

37 Tirmizî, “Tahâret”, 2.

38 *Muvatta’*, “Tahâret”, 31. Abdülbâki ve A’zamî tarafından yapılan tahkiklerde hadisin metni farklı şekilde verilmiştir. A’zamî’nin tahkikinde metin tam Tirmizî’nin metni gibidir. Abdülbâki’nin tahkikinde ise bir cümle ziyadeli olarak (ayaklarının yıkanması) Müslim’in (“Tahâret”, 32) metni gibidir. Beşşar Avvâd Ma’ruf ve Mahmûd Halîl’in, Ebû Musab ez-Zühri rivayetiyle *Muvatta’* tahkikinde söz konusu hadis A’zamî’nin verdiği metin gibidir. Bkz. Mâlik b. Enes, *el-Muvatta’*, nşr. Muhammed Fuâd Abdülbâki, (Beirut: İhyâu’t-Turasi’l-Arabî, 1985), 1: 32; Mâlik b. Enes, *el-Muvatta’*, nşr. Muhammed Mustafa el-A’zamî, (Abu Dabi: Muessesetu Zâyid b. Sultân Âli Nahyân, 2004), 2: 42; Mâlik b. Enes, *el-Muvatta’ - Rivâyetu Ebî Musab ez-Zühri*, nşr. Beşşar Avvâd Ma’ruf ve Mahmûd Halîl, (Beirut: Muessesetu’r-Risâle, 1992), 1: 34.

39 Müslim, “Tahâret”, 32; Muhammed b. İshâk İbn Huzeyme, *Sahîh*, nşr. Muhammed Mustafa el-A’zamî, 3. baskı, (Beirut: el-Mektebü’l-İslâmî, 2003), 2: 47; Ahmed b. Muhammed et-

Mubârak,⁴⁰ Abdurrahmân b. Mehdî,⁴¹ Ahmed b. Ebî Bekir,⁴² Kuteybe b. Sa’îd ve Ma’n el-Kazzâz’ın⁴³ rivayetlerinde bu cümle yer almamaktadır. Abdürrezzâk, *Musannef*’inde Mâlik’in bir mutâba’atını da rivayet etmiştir.⁴⁴ Fakat bu senedde Süheyl’in râvîsi/öğrencisi olarak geçen İbrahim b. Muhammed b. Ebî Yahyâ zayıf, hatta yalancı olarak nitelendirilmiş olması sebebiyle çok zayıf bir rivayettir.⁴⁵ Aynı zamanda mezkûr rivayet, metin olarak da diğerlerinden biraz farklıdır.

Abdürrezzâk’ın rivayeti dışında diğer rivayetler tamamen aynı olduğu için müelliflerin sema ile alınmış yazılı kaynakları kullanmış olması ihtimali büyüktür. Özellikle Tirmizî “hüve hadîsü Mâlik” diyerek sanki bu hadisin Mâlik’in kitabından alınmış bir hadis olduğunu kastetmektedir. Nitekim Tirmizî’nin *Sünen*’inde ve Mâlik’in *Muvattâ’*’ında bulunan diğer ortak rivayetler arasında mukayese yapılacak olursa, iki kaynaktaki metnin her zaman tamamen aynı olmasa da çok küçük farklılıklarla aynı olduğu görülebilir. Belki de bu değişikliklerin bir kısmı nüsha farklılıklarından kaynaklanmaktadır. Aşağıdaki rivayet bu ihtimalin zann-ı galip olduğuna delalet eder: Mâlik, *Muvatta’*’ında tavafta reml ile ilgili hadîsi verdikten sonra şunu söyler: *وَذَلِكَ الْأَمْرُ الَّذِي لَمْ يَزَلْ عَلَيْهِ أَهْلُ الْعِلْمِ يَبْلَدِنَا*⁴⁶. Tirmizî ise mezkûr hadîsi aynı sened ile sevk ettikten sonra değerlendirme kısmında hükmünü verip hemen ardından şunu söyler: *وَالْعَمَلُ عَلَى هَذَا عِنْدَ أَهْلِ الْعِلْمِ*⁴⁷. Bu değerlendirme de Tirmizî’nin Mâlik’ten etkilendiği açıktır.

Araştırmaya konu olan ikinci örnek “Hadîsü’s-Sevrî” kullanımınıdır. *Sünen*’deki 859 nolu hadîsin senedi şu şekildedir:

حَدَّثَنَا مُحَمَّدُ بْنُ غَيْلَانَ قَالَ حَدَّثَنَا قَبِيصَةُ عَنْ سُفْيَانَ عَنْ ابْنِ جُرَيْجٍ عَنْ عَبْدِ الْحَمِيدِ عَنْ
ابْنِ يَعْلَى عَنْ أَبِيهِ

Tirmizî, ilgili hadîsin metnini verdikten sonra şöyle demektedir:

Tahâvî, *Şerhu Me’âni’l-âsâr*, nşr. Muhammed Zehrî en-Neccâr ve Muhammed Seyyid Câdulhak, (Âlemu’l-Kutub, 1994), 1: 37.

40 Dârimî, “Tahâret”, 45.

41 Ebu Abdullah Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, nşr. Şu’ayb el-Arnaût v.dğr., (Beyrut: Muessesetu’r-Risâle, 2001), 13: 392.

42 Ebû Hâtîm Muhammed el-Büstî İbn Hibbân, *el-İhsân fi takrîbi Sahîhi İbn Hibbân*, nşr. Şu’ayb el-Arnaût, (Beyrut: Muessesetu’r-Risâle, 1987), 3: 314.

43 Tirmizî, “Tahâret”, 2.

44 es-San’ânî Abdürrezzâk, *el-Musannef*, nşr. Habîburrahmân el-A’zamî, (Beyrut: el-Mektebu’l-İslâmî, 1403), 1: 53.

45 Şemsuddîn Ebû Abdullah Muhammed ez-Zehebî, *Mizânü’l-i’tidâl fi nakdi’r-ricâl*, nşr. Alî Muhammed el-Bicâvî, (Beyrut: Dâru’l-Ma’rife, 1963), 1: 57.

46 Muvatta’, “Hac”, 107.

47 Tirmizî, “Hac”, 34. Hadislerin metinleri tamamen aynı değilse de itibar için kullanılabilir.

هَذَا حَدِيثُ الثَّوْرِيِّ عَنْ ابْنِ جُرَيْجٍ وَلَا نَعْرِفُهُ إِلَّا مِنْ حَدِيثِهِ

“Bu hadis, es-Sevrî'nin İbn Cüreyc'ten hadisidir. Biz bu hadisi sadece onun hadisi olarak biliyoruz”.⁴⁸

Süfyân es-Sevrî'ye ait günümüze tam olarak ulaşan kitaplar henüz tespit edilmese de, o, kitap sahibi olarak meşhurdur.⁴⁹ Onun *el-Câmi'u'l-kebir* ve *el-Câmi'u's-sağîr* adlı eserlerinin yanında bazı kaynaklarda es-Sevrî'nin, hocası İbn Cüreyc'den aldığı hadis rivayetlerini içeren bir semâ derlemesi bulunduğu geçmekte ve Yahyâ b. Ma'în'in bu kitabın içeriğine baktığı kaydedilmektedir.⁵⁰ Dolayısıyla Tirmizî, *Sünen*'ini kaleme aldığı zaman büyük ihtimalle o yazılı derlemeden iktibas etmiş olmalıdır. Bu durumda zikredilen ifadenin anlamı şöyle olmalıdır: “Bu hadises-Sevrî'nin, İbn Cüreyc'in hadislerini derlediği kitabından alınmıştır ve o kitaptan başka bir yerde bu hadisin bulunduğunu bilmiyoruz”. Günümüze ulaşan kaynaklar tarandığında, sadedinde olduğumuz Tirmizî'nin *Sünen*'i dışında başka kaynaklarda Süfyân'ın sadece isnadı munkatı bir mutâba'atı tespit edilmiştir.⁵¹ Ahmed b. Hanbel'in *Müsned*'inde geçen bu rivayette Ömer b. Hârûn el-Belhî, munkatı rivayetiyle Süfyân'a mutâba'at etmiştir. Rical kaynaklarında Ömer b. Hârûn metruk olarak vasıflandırıldığına göre⁵² Tirmizî, ya o rivayeti zayıf saydığı için itibara almamış ya da daha az bir ihtimalle söz konusu rivayete muttali olmamıştır. Şayet Tirmizî, anılan yazılı derlemeden iktibas etmediyse bu takdirde es-Sevrî'nin diğer kitaplarından istifade etmiş olmalıdır. Tirmizî, *Sünen*'de bazen “ravâ es-Sevrî” şeklinde muallak olarak onun rivayetini zikretmektedir.⁵³ O, es-Sevrî'den muallak rivayette bulunduğu, bazen hemen ifadenin peşinde, bazen de kitabın başka bir yerinde, kimi zaman da *Sünen* dışındaki eserlerinden birisinde es-Sevrî'ye kadar ulaşan muttasıl senedi zikreder. Fakat *Sünen*'de muallak olarak verilen bazı rivayetler, ne Tirmizî'nin *Sünen*'inde ve başka kitaplarında ne de diğer günümüze ulaşan temel kaynaklarda bulunmaktadır. Mesela bir hadisi asıl senedi ile verdikten sonra Tirmizî şöyle der:

48 Tirmizî, “Hac”, 36.

49 Geniş bilgi için bk. Muhammed b. İshâk İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, nşr. Rıza Teceddüd, t.y., 281; el-İşbîlî, *Fehrese*, 176; Recep Özdirek ve Ali Hakan Çavuşoğlu, “Süfyân es-Sevrî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, c. 38 (İstanbul: TDV Yay., 2010), 23–25; Ömer Faruk Akpınar, “Süfyân es-Sevrî'nin Hayâtı ve Eserleri”, *Usûl: İslam Araştırmaları*, sayı 22 (2014): 115–167.

50 Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 5: 295; Ahmed b. el-Hüseyn el-Beyhakî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, nşr. Muhammed Abdülkâdir Atâ, 3. baskı, (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2003), 9: 533; Özdirek ve Çavuşoğlu, “Süfyân es-Sevrî”, 24.

51 Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 29: 474.

52 Zehebî, *Mîzânu'l-i'tidâl fi nakdi'r-ricâl*, 3: 228.

53 Tirmizî, “Buyû””, 58; Tirmizî, “Hudûd”, 15; Tirmizî, “Da'vât”, 43.

وَقَدْ رَوَى سُفْيَانُ التُّورِيُّ عَنْ شُعْبَةَ عَنْ يَعْلَى بْنِ عَطَاءٍ هَذَا الْحَدِيثَ

"Bu hadisi Süfyân es-Sevrî, Şu'be'den, o da Ya'lâ b. Atâ'dan rivayet etmiştir"⁵⁴ Taradığımız hadis kaynaklarının hiç birinde bu hadisi Süfyân es-Sevrî kanalıyla bulamadık. Sadece *Târîhu Bağdâd'*ta söz konusu hadis Süfyân es-Sevrî kanalıyla zayıf sened ile de olsa yer almaktadır.⁵⁵ Bu gibi durumlar Tirmizî'nin es-Sevrî'nin kitaplarını kullandığını daha kesin bir şekilde söylememize yardımcı olmaktadır.

Musanniflerin yazılı hadis vesikası kullanması bağlamında Abdullah Aydınlı, "İmam Mâlik'le meşhur olan belâğ rivayetleri, vicâde yoluyla, diğer bir ifadeyle hadis kitabından alınmışlardır" demektedir.⁵⁶ Fuad Sezgin'e göre de Buhârî'nin yaptığı ta'likler vicâde yoluyla alınmış hadisler olarak değerlendirilmelidir.⁵⁷ Tirmizî'ye gelince, onun vicâde yoluyla bazı kitapları elde ettiği, fakat daha sonra onların bir kısmını veya tamamını sema' yoluyla da aldığı tahmin edilmektedir. Nitekim İbn Hacer, Tirmizî ile ilgili şöyle bir olay nakleder: Tirmizî'nin anlattığına göre, o Mekke'ye giderken, daha önce rivayetlerini iki cüz halinde yazdığı bir şeyhin güzergâhına yakın bir yerde olduğunu duymuş, cüzleri alıp o şeyhe gitmiş ve yazmış olduğu hadislerin ondan sema'ını istemiştir.⁵⁸ Bundan anlaşıldığına göre Tirmizî, verdiği bazı muallak rivayetleri elinde bulunan kitaplardan iktibas etmiş, bununla beraber senedi vermezse bile ilgili rivayetlerin bir kısmını veya tamamını daha sonra sema yoluyla da elde etmiştir. Başka bir ihtimal ise, mesela vicâde gibi göreceli olarak muteber hadis alma yollarından birisiyle elde etmiştir.

Üçüncü örneğimiz Süfyân b. Uyeyne'dir. İbnü'n-Nedîm *el-Fihrist'*inde Süfyân b. Uyeyne'nin tefsiri dışında başka bir kitabının bilinmediğini söyler.⁵⁹ Fakat el-İşbîlî, Süfyân'ın 18 cüzden oluşan bir *Musannef*'inin olduğunu söylemektedir.⁶⁰ Nitekim günümüzde Süfyân'dan nakledilen bir Cüz tespit edilmiştir.⁶¹ Tirmizî, *Sünen'*inde 2680 nolu hadisi verdikten sonra şunu söyler:

هَذَا حَدِيثٌ حَسَنٌ وَهُوَ حَدِيثُ ابْنِ عُيَيْنَةَ

54 Tirmizî, "Buyû", 6.

55 Ebû Bekir Ahmed b. Alî Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu medîneti's-selâm (Târîhu Bağdâd)*, nşr. Beşşâr Avvâd Ma'rûf, (Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 2001), 2: 466.

56 Abdullah Aydınlı, "Hadis Rivayetinde Yazının Kullanımı ve Güvenilirliği", *Sünnetin Dindeki Yeri* içinde (İstanbul: Ensar Neşriyat, 1995), 314.

57 Fuad Sezgin, *Buhârî'nin Kaynakları* (İstanbul: İbrahim Horoz Basımevi, 1956), 84-107.

58 İbn Hacer, *Tehzîbu't-Tehzîb*, 9:388.

59 İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, 282.

60 el-İşbîlî, *Fehrese*, 174.

61 Abdülkadir Evgin, "Süfyân b. Uyeyne (107-198/725-813) ve Hadis Cüz'ü", *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 3, sayı 3 (2003): 77.

“Bu “hasen” bir hadistir ve Süfyân b. Uyeyne’nin hadisidir/rivayetidir.”⁶² Tirmizî aynı hadisin senedini şu şekilde vermektedir:

حَدَّثَنَا الْحَسَنُ بْنُ الصَّبَّاحِ الْبِرَّازُ وَإِسْحَاقُ بْنُ مُوسَى الْأَنْصَارِيُّ قَالَا حَدَّثَنَا سُفْيَانُ بْنُ عُيَيْنَةَ،

عَنْ ابْنِ جُرَيْجٍ

“Haddesenâ el-Hasen ve İshâk b. Mûsa, haddesenâ Süfyân b. Uyeyne **an** İbn Cüreyc”. Ahmed b. Hanbel ve Humeydî’nin *Müsned*’lerinde ise aynı sened şu şekildedir:

حَدَّثَنَا سُفْيَانُ حَدَّثَنَا ابْنُ جُرَيْجٍ

“Haddesenâ Süfyân, **haddesenâ** İbn Cüreyc.”⁶³ Süfyân b. Uyeyne ve İbn Cüreyc arasında ilkinde (Tirmizî) “an” olan eda sigasının ikincilerde (Humeydî ve Ahmed b. Hanbel) “haddesenâ” şeklinde değişmesinin bir anlamı olmalıdır. Abdullah Aydınlı’nın başka örneklerle ortaya koyduğu tespitlerine⁶⁴ uygun olarak, burada el-Humeydî ve Ahmed b. Hanbel’in Süfyân’dan hadisi aldıklarında, Süfyân, İbn Cüreyc’in kitabını ya da ondan kalan yazılı vesikalarını istinsah etmiş ve talebelerine bu nüshasından rivayet etmiş olmalıdır. Bu sebeple söz konusu rivayetlerde “haddesenâ” lafzını kullanmıştır. Daha sonra Süfyân, İbn Cüreyc rivayetlerini kendi kitabında toplayarak nakletmeye başlamıştır. Tirmizî’nin hocaları olan el-Hasen b. es-Sabbâh ve İshâk b. Mûsa, Süfyân’dan hadis sema ettiklerinde Süfyân, kendi derlediği hadis kitabından nakilde bulunduğu için İbn Cüreyc’den aldığı hadisleri gösterirken “haddesenâ” yerine “an” lafzını kullanmış olmalıdır. Vefat tarihi 219 (834) olan el-Humeydî, Tirmizî’nin yukarıdaki hadisi aldığı hocaları el-Hasen (ö.250/864) ve İshâk b. Mûsa’dan (ö. 244/858) en az 25 yıl önce vefat ettiğine göre, muhtemelen bu hadisi Süfyân’dan diğerlerine nispetle daha önce almış olmalıdır.

İbn Hibbân bu rivayeti *Sahîh*’inde, Tirmizî gibi aynı kanaldan (İshâk b. Mûsa vasıtasıyla) nakletmiştir. Fakat İbn Hibbân’ın naklettiği hadisin senesinde şu cümle yer almaktadır.

أَخْبَرَنَا الْحُسَيْنُ بْنُ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ يَزِيدَ الْقَطَّانُ قَالَ حَدَّثَنَا إِسْحَاقُ بْنُ مُوسَى الْأَنْصَارِيُّ قَالَ

سَأَلْتُ سُفْيَانَ بْنَ عُيَيْنَةَ، وَهُوَ جَالِسٌ مُسْتَقْبِلَ الْحَجَرِ الْأَسْوَدِ فَأَخْبَرَنِي عَنْ ابْنِ جُرَيْجٍ

“İshâk b. Mûsa el-Ensârî dedi ki: Hacerü’l-esved’e yönelmiş vaziyette oturuyorken Süfyân b. Uyeyne’ye sordum. Bunun üzerine bana İbn Cüreyc’ten naklen şöyle haber verdi”.⁶⁵ Anlaşılan İbn Hibbân eserini kaleme

62 Tirmizî, “İlim”, 18.

63 Abdullah b. ez-Zübeyr el-Humeydî, *Müsnedü’l-Humeydî*, nşr. Hüseyin Selîm Esed, (Dimeşk: Dâru’s-Sekâ, 1996), 2: 283; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 2001, 13: 358.

64 Aydınlı, “Hadis Rivayetinde Yazının Kullanımı ve Güvenilirliği”, 313.

65 İbn Hibbân, *el-İhsân fî takrîbi Sahîhi İbn Hibbân*, 9: 52.

aldığında doğrudan Süfyân'ın kitabından değil ya kendi hocasından veya İshâk b. Mûsa'dan kalan yazılı vesikalardan istifade etmiş olmalıdır. Tirmizî ise sadece senedin râvîlerini vermekle yetinmiştir. Dolayısıyla büyük ihtimalle Tirmizî, Süfyân b. Uyeyne'nin kendi kitabından istifade etmiştir. Bu sebeple de "hüve hadîsü Süfyân" demektir.

Süfyân b. Uyeyne'den nakledeceğimiz ikinci örnek, *Sünen'*de bulunan 3092 nolu hadistir. Hadisin senedi şu şekildedir:

حَدَّثَنَا ابْنُ أَبِي عُمَرَ قَالَ حَدَّثَنَا سُفْيَانُ عَنْ أَبِي إِسْحَاقَ عَنْ زَيْدِ بْنِ يَثِيعَ قَالَ سَأَلْنَا عَلِيًّا

Tirmizî, hadisin metnini zikrettikten sonra hükmünü şöyle verir:

هَذَا حَدِيثٌ حَسَنٌ صَحِيحٌ وَهُوَ حَدِيثُ سُفْيَانَ بْنِ عُيَيْنَةَ عَنْ أَبِي إِسْحَاقَ.

"Bu "hasen sahih" bir hadistir ve Süfyân b. Uyeyne'nin Ebû İshâk'tan hadisidir/rivayetidir."⁶⁶ Hadisin senedinde bulunan bir râvînin isminde ihtilaf olduğu için Tirmizî, mukayese yapıp tercih etmek maksadıyla hadisi üç hocasından zikreder. Tirmizî'nin iki hocası ve aynı zamanda Süfyân b. Uyeyne'nin talebesi olan İbn Ebî Ömer ve Nasr b. Alî ihtilaf konusu râvînin ismini Zeyd b. Yüsey' olarak zikretmişlerdir. Öteki hocası Alî b. Haşrem ise aynı râvînin ismini Zeyd b. Üsey' olarak verir. Tirmizî, bu babda zikrettiği birinci ve ikinci rivayetlerde söz konusu râvînin ismini Zeyd b. Yüsey'; üçüncü rivayette ise Zeyd b. Üsey' şeklinde verip şöyle der: زَيْدٌ وَالصَّحِيحُ هُوَ: زَيْدٌ "Sahih olan Zeyd b. Üsey" dir.⁶⁷

Tirmizî, aynı hadisi *Sünen'*inde başka bir yerde daha üç hocasından zikreder.⁶⁸ Burada ilk olarak Alî b. Haşrem'in rivayetini sevk ettikten sonra İbn Ebî Ömer ve Nasr b. Alî'nin rivayetini şöyle vermektedir:

حَدَّثَنَا ابْنُ أَبِي عُمَرَ وَنَضْرُ بْنُ عَلِيٍّ قَالَا حَدَّثَنَا سُفْيَانُ بْنُ عُيَيْنَةَ عَنْ أَبِي إِسْحَاقَ نَحْوَهُ «وَقَالَا زَيْدُ بْنُ يَثِيعَ وَهَذَا أَصَحُّ»

Bu ifade iki şekilde anlaşılabilir: "(İbn Ebî Ömer ve Nasr b. Alî) Zeyd b. Yüsey' dediler. Bu (Zeyd b. Yüsey'), daha sahihtir". Böyle anlaşılırsa Tirmizî yukarıdaki görüşüyle çelişkiye düşmüş olur. Belki bir ihtimal önceki görüşünü değiştirmiştir. Ancak böyle bir durumda ilk görüşünden döndüğünü açıkça ifade etmesi beklenirdi. Fakat mezkûr metni şöyle anlarsak bir prob-

66 Tirmizî, "Tefsîr", 10.

67 Emek mahsülü Tirmizî neşirlerinden Ahmed Muhammed Şâkir, Şuayb el-Arnaût ve Beşşâr Avvâd Ma'rûf'un tahkiklerinde Zeyd b. Üsey', şeklinde geçerken Mübâferfûrî şerhi ve daha yeni olan bir neşirde (Hâlid Abdülgani Mahfûz, 2. baskı, Beyrût: Dâru'l-kütübî'l-ilmîyye,1427/2006) Zeyd b. Yüsey' kayıtlıdır. Her hâlükârda bu Tirmizî'nin yazılı vesikaya istinat ettiği gerçeğini değiştirmemektedir.

68 Tirmizî, "Hac", 44.

lem kalmamaktadır: “(İbn Ebî Ömer ve Nasr b. Alî) Zeyd b. Yüsey’ dediler, fakat bu (Alî b. Haşrem’in verdiği şekil) daha sahihtir.” Bu durumda işaret zamiri Ali b. Haşrem’in rivayetini göstermiş olmaktadır.

Kanaatimizce Tirmizî çelişkiye düşmemiştir. Fakat burada Tirmizî’nin neden iki hocasından gelen kaydı değil de, Alî b. Haşrem’in verdiği kaydı daha sahih kabul ettiği sorusunun cevabının verilmesi gerekmektedir. Tirmizî, Alî b. Haşrem vasıtasıyla Süfyân’ın hadislerinden *Sünen’e* sadece iki rivayet almıştır. Oysa o, aynı eserinde İbn Ebî Ömer ve Nasr b. Alî vasıtalarıyla Süfyân’ın hadislerinden doksana yakın rivayet nakletmiştir. Öyleyse anılan isim hakkında neden Alî b. Haşrem’in söylediğine itimat etmiştir? Tirmizî dışındaki başka kaynaklar incelendiğinde, bu hadisi Süfyân’dan toplam dokuz öğrencisinin rivayet ettiği görülmektedir. Bunlar arasında üç kişi, yani Ali b. Haşrem,⁶⁹ Ahmed b. Hanbel⁷⁰ ve Züheyr b. Harb⁷¹ mezkûr râvînin babasının ismini Üsey’ olarak telaffuz etmişlerdir. Kalan altı râvî olan İbn Ebî Ömer, Nasr b. Alî,⁷² Muhammed b. Yezîd,⁷³ el-Humeydî,⁷⁴ Sa’îd b. Mansûr⁷⁵ ve Ahmed b. Muhammed⁷⁶ ise, Yüsey’ olarak nakletmişlerdir. Öyle anlaşılıyor ki Tirmizî’nin elinde Süfyân’dan kalan yazılı nüshalar vardı. Tirmizî bu nüshalarda Üsey’ şeklinde geçtiğinden Alî b. Haşrem’in tespiti itimat ederek bunun daha sahih olduğunu ifade etmiştir.⁷⁷ Dolayısıyla “Hüve hadîsü Süfyân” Tirmizî’nin elindeki yazılı bir nüshaya delalet etmektedir.

Tirmizî’den verilecek dördüncü örnek 1801 nolu hadisidir. *Sünen’de* hadisin senedi şu şekildedir:

حَدَّثَنَا مُحَمَّدُ بْنُ عَبْدِ الْمَلِكِ بْنِ أَبِي الشَّوَّارِبِ قَالَ حَدَّثَنَا عَبْدُ الْعَزِيزِ بْنُ الْمُحْتَارِ عَنْ سُهَيْلِ بْنِ أَبِي صَالِحٍ عَنْ أَبِيهِ عَنْ أَبِي هُرَيْرَةَ

69 Tirmizî, “Hac”, 44.

70 Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 2: 32.

71 Ebû Ya’lâ, Ahmed b. Alî el-Mevsilî, *Müsnedü Ebî Ya’lâ*, nşr. Hüseyin Selîm Esed, 2. baskı, (Dimeşk: Dâru’l-Me’mûn, 1989), 1: 351.

72 Tirmizî, “Tefsîr”, 10.

73 Dârimî, “Menâsik”, 74.

74 Humeydî, *Müsnedü’l-Humeydî*, 1: 177.

75 Sa’îd b. Mansûr, Ebû Osmân el-Horâsânî el-Cûzecânî, *Sünenü Sa’îd b. Mansûr*, nşr. Sa’ d b. Abdullah Âli Humeyyid, (Riyad: Dâru’s-Samî’î, 1997), 5: 233.

76 Ebu’l-Velîd Muhammed b. Abdullah el-Ezrakî, *Ahbâru Mekke ve mâ câe fihâ mine’l-âsâr*, nşr. Ruşdî Sâlih Melhas, (Beyrut: Dâru’l-Endelüs, 1964), 1: 175.

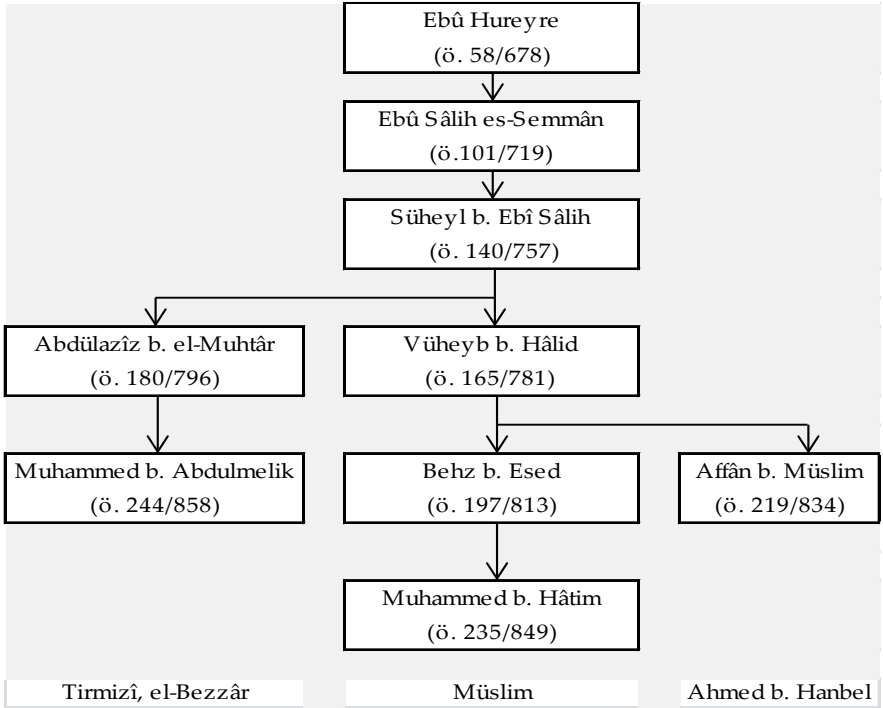
77 Şu ihtimal de düşünülebilir: Tirmizî, önce Ali b. Haşrem’den rivayeti almış ve Hac kitabına yerleştirmiş, daha sonraları diğer iki hocasından rivayetin doğrusunu sema edince Hac bahsindeki yerin akabine tashih olsun diye doğru rivayeti mutâbî olarak zikretmiş, bilahare yazdığı Tefsir bölümünde ise önce doğru rivayetleri vermiş, ardından şâz tarîke işaret etmiş olabilir.

Tirmizî, hadisin metnini verdikten sonra şu değerlendirmeyi yapmaktadır:

هَذَا حَدِيثٌ حَسَنٌ غَرِيبٌ لَا نَعْرِفُهُ إِلَّا مِنْ هَذَا الْوَجْهِ مِنْ حَدِيثِ سُهَيْلٍ. وَسَأَلْتُ مُحَمَّدًا
عَنْ هَذَا الْحَدِيثِ فَقَالَ هَذَا حَدِيثٌ عَبْدِ الْعَزِيزِ مِنَ الْمُحْتَلِفِ لَا يُعْرَفُ إِلَّا مِنْ حَدِيثِهِ.

“Bu hadis hasen garibtir. Biz bu hadisi sadece bu vecihten yani Süheyl’in hadisinden bilmekteyiz. Muhammed’e (Buhârî) bu hadis hakkında sordum. “Bu, Abdülazîz’in “muhtelif” hadisidir/rivayetidir. Sadece onun hadisi olarak bilinmektedir” dedi.⁷⁸ Dikkat edilirse Tirmizî ilgili rivayetin, Süheyl’in hadisi olduğunu söylerken; Buhârî ise onun talebesi olan Abdülazîz’in hadisi olduğunu söylemektedir.

Söz konusu hadisin günümüze ulaşan kaynaklardan tespit edilebilen rivayetlerinin⁷⁹ senedleri aşağıdaki şemada şöyle gösterilebilir:

78 Tirmizî, “Et’ime”, 10.

79 Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 14: 195; Müslim, “Eşribe”, 137; Tirmizî, “Et’ime”, 10; Ebû Bekr Ahmed b. Amr el-Bezzâr, *el-Bahru’z-zehhâr - Müsnedü’l-Bezzâr*, (Medîne: Mektebetu’l-Ulûmi ve’l-Hikem, 2009), 16: 22. Ahmed b. Hanbel, *Müsned*’inde aynı hadisi Ebû Hureyre’den farklı sened ile bir daha zikretmiştir. Fakat senedinde mübhem bir râvi bulunduğu için onu almadık. Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 15: 218.

Görüldüğü gibi hadisin medar/müşterek râvîsi Süheyl b. Ebî Sâlih'tir. Ondan Abdülazîz b. el-Muhtâr ve Vüheyb b. Hâlid olmak üzere iki kişi rivayet etmiştir. Aynı hadis A'zamî'nin *Dirâsât* adlı eserinde, tahkik ettiği Süheyl'in nüshasında bulunmaktadır.⁸⁰ A'zamî'nin verdiği bilgilere göre nüshanın başında şu yazılıdır: جزء فيه نسخة عبد العزيز بن المختار البصري عن سهيل بن أبي صالح عن أبيه "Bu, içerisinde Abdülazîz b. el-Muhtâr'ın, Süheyl'den, onun da babasından naklettiği rivayetlerden oluşan hadis nüshası cüzüdüdür". Sonunda ise, آخر نسخة سهيل بن أبي صالح – "Süheyl b. Ebî Sâlih'in nüshasının sonu" yazmaktadır. A'zamî, nüshanın sonunda geçen bu kaydı esas alarak anılan cüzün, Süheyl'in nüshası olduğunu kabul etmiştir. Ona göre Abdülazîz b. el-Muhtâr, sadece nüshanın râvîsi olarak değerlendirilmelidir.⁸¹ Yukarıda zikredildiği gibi Tirmizî, "biz bu hadisi sadece bu vecihten yani Süheyl'in hadisinden bilmekteyiz" derken, Buhârî "Bu, Abdülazîz'in "muhtelif" hadisidir/rivayetidir. Sadece onun hadisi olarak bilinmektedir" değerlendirmesinde bulunmuştu. Öyle anlaşılıyor ki Tirmizî mezkûr nüshanın Süheyl'e ait olduğunu kabul ederken, Buhârî bunu Abdülazîz'in nüshası saymaktadır. Ama aslında ikisi de aynı nüshayı kastetmiş olmaktadır. Burada önemli olan Buhârî veya Tirmizî'den hangisinin haklı olduğunu tespit değil, bahsi geçen nüshanın yazılı bir belge olarak günümüze ulaşmış ve aynı hadisin bu nüshada bulunmuş olmasıdır. Böylece sadece Tirmizî'nin değil, Buhârî'nin de "hüve/hâzâ hadîsü fülân" kavramını yazılı bir kaynağa işaret etmek amacıyla kullandığı anlaşılmaktadır. Keza Tirmizî, *Sünen*'inde Ebû Zür'a'dan da bir defa bunun gibi bir kullanım nakletmektedir.⁸²

Verilen şemada görüldüğü üzere Süheyl'den, Abdülazîz dışında Vüheyb de hadisi nakletmektedir. Onun rivayetine ne Buhârî ne de Tirmizî vakıf olmuştur. Rânehürmüzî'nin verdiği bir habere göre Süheyl, bu senedle (babasından, o da Ebû Hureyre'den) Vüheyb'e mükâtebe yoluyla bir hadîs – incelediğimiz hadisten başka- göndermiştir.⁸³ A'zamî, Süheyl'in sadece bir hadis değil, bütün nüshası olmasa da, en azından birkaç hadisini mükâtebe yoluyla gönderdiğini söylemektedir.⁸⁴ Nitekim Ahmed b. Hanbel incelediğimiz hadisin senedini şöyle verir: حَدَّثَنَا عَفَّانُ بِهَذَا الْإِسْنَادِ عَنِ النَّبِيِّ - "Affân, Peygamber'den (s.a.) bu senedle, yani önceki hadisin senediyle (Vüheyb b. Hâlid-Süheyl-Babası-Ebû Hureyre) bize tahdis etti"⁸⁵ Bilindiği gibi Ahmed

80 A'zamî, *Dirâsât*, 2: 493.

81 A'zamî, *Dirâsât*, 2: 473.

82 Tirmizî, "Tahâret", 61.

83 Ebû Muhammed el-Hasen er-Rânehürmüzî, *el-Muhaddisü'l-fâsil beyne'r-râvî ve'l-vâ'î*, nşr. Muhammed Accâc el-Hatîb, 3. baskı (Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1404), 447.

84 A'zamî, *Dirâsât*, 2:475.

85 Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 14: 195.

b. Hanbel bir sahifeden naklederken bu şekilde rivayet etmektedir.⁸⁶ Dolayısıyla Ahmed b. Hanbel, Affân’dan sahifeyi semâ etmiştir. Ayrıca söz konusu hadisin metni de onun yazılı bir vesika olduğunu göstermektedir. Zira bu hadisin metni A’zamî tarafından tahkik edilen *Cüz’de*, *Müsned’de*, *Müslim’de*, *Tirmizî’de* ve *el-Bezzâr’da* tamamen aynıdır.

Bu kısımda verilecek son örnek *Sünen’de*ki 905 numaralı hadistir. Hadisin senedi şöyledir:

حَدَّثَنَا الْحُسَيْنُ بْنُ حُرَيْثٍ وَعَبِيْرُ وَاحِدٍ قَالُوا حَدَّثَنَا الْفَضْلُ بْنُ مُوسَى عَنْ حُسَيْنِ بْنِ وَاقِدٍ
عَنْ عَلْبَاءِ بْنِ أَحْمَرَ عَنْ عِكْرِمَةَ عَنْ ابْنِ عَبَّاسٍ

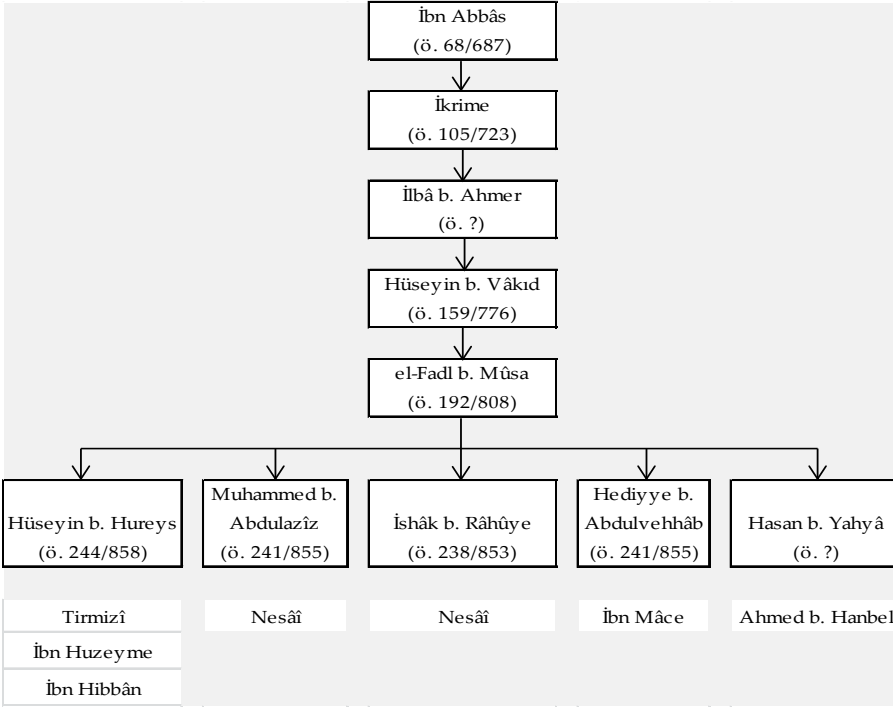
Tirmizî, hadisin metnini verdikten sonra şu değerlendirmeyi yapar: هَذَا حَدِيثٌ حَسَنٌ غَرِيبٌ وَهُوَ حَدِيثُ حُسَيْنِ بْنِ وَاقِدٍ – “Bu hadis “hasen garîb”tir. O, Hüseyin b. Vâkîd’in hadisidir/rivayetidir.”⁸⁷ Tirmizî bu hadisi aynı sened, fakat metinde iki kelime farkıyla (“nebî” yerine “rasûl” ve “cezûr” yerine “ba’îr” olarak) *Sünen’in* başka bir yerinde de zikretmiştir. İkincisinde yaptığı değerlendirme ise şöyledir: حَدِيثُ ابْنِ عَبَّاسٍ حَدِيثٌ حَسَنٌ غَرِيبٌ لَا نَعْرِفُهُ إِلَّا مِنْ حَدِيثِ الْفَضْلِ بْنِ مُوسَى – “İbn Abbâs’ın hadîsi “hasen garîb”tir. Bu hadisi sadece el-Fadl b. Mûsa’nın hadîsi/rivayeti olarak bilmekteyiz”.⁸⁸ Dolayısıyla ilk rivayeti Hüseyin b. Vâkîd’a nispet ederken, ikincisini el-Fadl b. Mûsa’ya izafe etmiştir. Söz konusu hadisin geçtiği diğer kaynaklar da⁸⁹ dikkate alındığında sened şeması şöyle olmaktadır:

86 A’zamî, *Dirâsât*, 2: 477.

87 Tirmizî, “Hac”, 66.

88 Tirmizî, “Edâhî”, 8.

89 Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 4: 287; İbn Mâce, “Edâhî”, 5; Ahmed b. Ali en-Nesâî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, nşr. Hasan Abdülmunim Şelebi, (Beyrut: Muessesetu’r-Risâle, 2001), 4: 203, 346; İbn Huzeyme, *Sahîh*, 2:1367; İbn Hibbân, *Sahîh*, 9:318.

Görüldüğü gibi hadisin müşterek/medâr râvîsi Hüseyin b. Vâkıd değil, el-Fadl b. Mûsa'dır. Dolayısıyla Tirmizî "hüve hadîsü Hüseyin" diyerek medar râvîyi değil, bu hadisin Hüseyin'in nüshasından alındığını kastetmiş olmalıdır. Nitekim İbn Huzeyme'nin verdiği rivayet de aynı duruma işaret etmektedir. İbn Huzeyme bu hadisi aynı senedle şu şekilde vermektedir: Önce senedin bir kısmını zikretmiştir: وَقَدْ رَوَى الْحُسَيْنُ بْنُ وَاقِدٍ عَنْ عَلْبَاءِ بْنِ أَحْمَرَ -عَنْ عِكْرِمَةَ عَنِ ابْنِ عَبَّاسٍ قَالَ حَدَّثَنَا أَبُو عَمَّارٍ⁹⁰ -حَدَّثَنَا الْفَضْلُ بْنُ مُوسَى عَنِ الْحُسَيْنِ بْنِ وَاقِدٍ؛ ح

İbn Huzeyme *Sahîh*'inde en az kırk kadar rivayeti mezkûr şekilde vermektedir. Burada dikkati çeken husus, İbn Huzeyme'nin rivayete el-Hüseyin b. Vâkıd ile başlamış olmasıdır. Öyle anlaşılıyor ki Tirmizî gibi İbn Huzeyme de Hüseyin'in hadis nüshasını kullanmıştır. Öyleyse Tirmizî'nin

90 İbn Huzeyme, *Sahîh*, 2: 1367. Hadisin aslı şöyledir:

وَقَدْ رَوَى الْحُسَيْنُ بْنُ وَاقِدٍ عَنْ عَلْبَاءِ بْنِ أَحْمَرَ عَنْ عِكْرِمَةَ عَنِ ابْنِ عَبَّاسٍ قَالَ: كُنَّا مَعَ رَسُولِ اللَّهِ - صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ - فِي سَفَرٍ فَحَضَرَ النَّحْرَ فَاشْتَرَكْنَا فِي الْبَقْرَةِ سَبْعَةً وَفِي الْبَعِيرِ عَشْرَةً. ح وَثَنَاهُ أَبُو عَمَّارٍ حَدَّثَنَا الْفَضْلُ بْنُ مُوسَى عَنِ الْحُسَيْنِ بْنِ وَاقِدٍ؛ ح

ikinci rivayet için kullandığı "Bu hadisi sadece el-Fadl b. Mûsa'nın hadîsi/rivayeti olarak bilmekteyiz" ifadesi nasıl anlaşılmalıdır sorusuna şu şekilde cevap verilebilir: Kanaatimize göre el-Fadl b. Mûsa, Hüseyin'in nüshasını istinsah etmiş ve Tirmizî ikinci rivayette bu nüshayı kullanmıştır. Dolayısıyla o burada nüshanın râvîsi konumundadır. Hadis metinlerindeki iki kelime farklılığı da bunu göstermektedir.

Birinci kısımda verilen örneklerden hareketle "hüve/hâzâ hadîsü fülân" kavramında "fülân" ile işaret edilen râvînin yazılı bir hadis vesikasına sahip olduğu ve Tirmizî'nin eserini tasnif ederken söz konusu vesikaları kullandığı söylenebilir.⁹¹ Nitekim yukarıda ilgili referansları gösterildiği üzere Tirmizî'nin "Hüve hadîsü fülân" kalıbında zikrettiği 17 râvînin 13'ünün kaynaklarda kitap veya yazılı vesika sâhibi olduğu tespit edilmiştir. Buna göre kalan dört râvînin, ulaşabildiğimiz kaynaklarda herhangi bir bilgi bulunmasa bile, yazılı bir vesikası olmalıdır. Yazmalar üzerinde yapılacak yeni çalışmalarla muhtemelen bunlar hakkında da bilgilere ulaşılabilecektir.

2. Kitap ya da Yazılı Vesika Sahibi Olduğu Tespit Edilemeyenler:

Bu râvîler el-Alâ b. Hâris (ö. 136/753), Eymen b. Nâbil (ö. 158-169/774-785), Ebu'l-Ehvas Selâm b. Süleym (ö. 179/795) ve Hureys b. es-Sâib'dir.(ö. ?)

Tirmizî, *Tahâret* bölümündeki 61. babda asıl hadisi verdikten sonra konu ile ilgili "ve fi'l-bâbi" şeklinde Ümmü Habîbe'nin rivayetinde bulunduğunu söylemektedir. O, rivayeti zikretmeksizin şunu ifade eder:

وَقَالَ أَبُو زُرْعَةَ: حَدِيثٌ أُمِّ حَبِيبَةَ فِي هَذَا الْبَابِ صَحِيحٌ وَهُوَ حَدِيثُ الْعَلَاءِ بْنِ الْحَارِثِ عَنْ مَكْحُولٍ عَنْ عَنَسَةَ بِنِ أَبِي سُفْيَانَ عَنْ أُمِّ حَبِيبَةَ

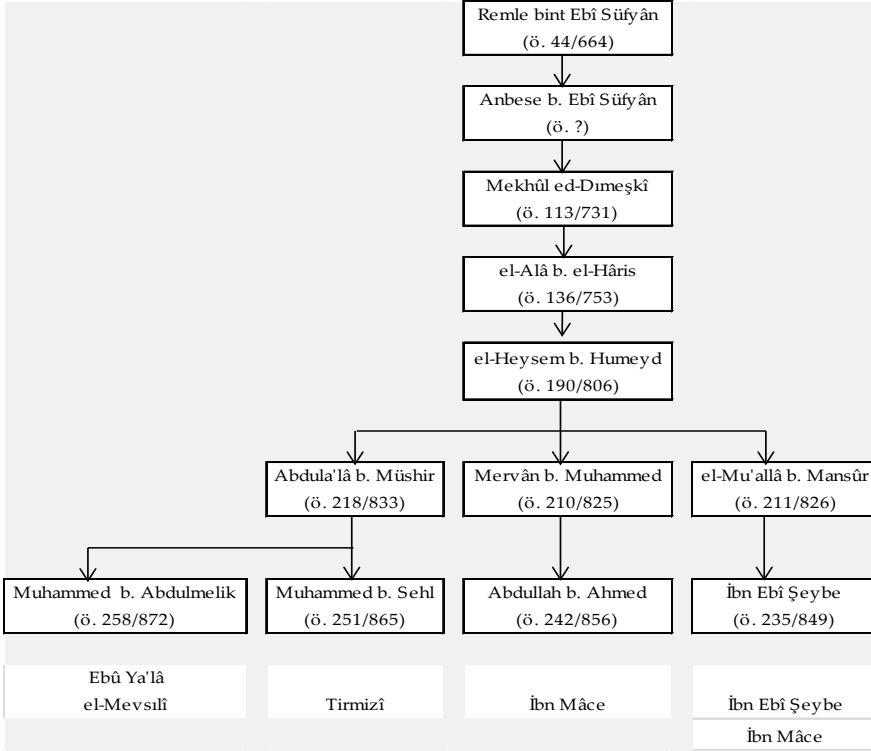
"Ebû Zür'a dedi ki: Bu konudaki Ümmü Habîbe'nin hadisi sahihtir." Sözüün devamı Ebû Zür'a'ya ait olabileceği gibi, Tirmizî'nin yorumu olarak da değerlendirilebilir. "Bu hadis el-Alâ b. el-Hâris'in Mekhûl'den, onun Anbes'e'den, onun da Ümmü Habîbe'den naklettiği rivayettir."⁹² Ümmü Habîbe'den gelen rivayet *Sünen*'de muttasıl olarak yer almamaktadır. Fakat Tirmizî, *el-İlelü'l-kebîr* adlı eserinde söz konusu rivayeti muttasıl olarak da vermektedir.⁹³ Anılan hadisin geçtiği diğer temel kaynaklar⁹⁴ da dikkate alındığında sened şeması şöyle olmaktadır:

91 Aynı tahmin için bk. Aydın, "Hadis Rivayetinde Yazının Kullanımı ve Güvenilirliği", 317.

92 Tirmizî, "Tahâret", 61.

93 Ebû İsa Muhammed b. İsa et-Tirmizî, *el-İlelü'l-kebîr*, nşr. es-Seyyid Subhî es-Sâmerrâ'î v.dğr. (Beyrut: Âlemü'l-Kutub, 1989), 49.

94 Ebû Bekir Abdullah b. Muhammed İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef fi'l-ehâdis ve'l-âsâr*, nşr. Kemâl Yûsuf el-Hût, (Riyad: Mektebetü'r-Ruşd, 1409), 150; İbn Mâce, "Tahâret", 63; Ebû Ya'lâ, *Müsnedü Ebî Ya'lâ*, 13: 65.

el-Alâ b. el-Hâris rivâyetin müşterek/medâr râvîsi olmadığı halde Ebû Zur'a veya Tirmizî hadisi ona nisbet etmektedir. el-Alâ b. el-Hâris'in kaynaklarda kitap sâhibi olarak kaydı geçmese de onun hocası Mekhûl ed-Dimeşkî kitap sahibi olarak meşhurdur.⁹⁵ Söz konusu hadis için verilen kaynaklarda kullanılan eda sigaları şu şekildedir:

حَدَّثَنِي / حَدَّثَنَا الْهَيْثَمُ بْنُ حُمَيْدٍ حَدَّثَنَا الْعَلَاءُ بْنُ الْحَارِثِ عَنِ مَكْحُولٍ

“Haddesenî/haddesenâ el-Heysem, **haddesenâ** el-Alâ **an** Mekhûl”

Bu ifadelerden hareketle Mekhûl'un meşhur kitabının ya da yazılı vesikalarının el-Alâ'ya intikal ettiği ve el-Alâ'nın da ondan rivayette bulunduğu tahmin edilmektedir. Nitekim İbn Sa'd, Mekhûl'un öğrencileri arasında el-Alâ'yı, onunla en fazla beraber olan ve Mekhûl'un rivayetlerini en iyi bilen olarak nitelendirmiştir.⁹⁶ Hattâ bazı kayıtlara göre Mekhûl, kitaplarını el-

95 İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, 283; Sami Öner, “Sünen Edebiyatı ve Mekhûl ed-Dimeşkî'nin Sünen'i”, *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 15, sayı 27 (2013): 239.

96 Ebû Abdullah Muhammed İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-kübrâ*, nşr. Muhammed Abdülkâdir Atâ, (Beyrut: Dâru'l-Kütüb'l-İlmiyye, 1990), 7: 321.

Alâ'ya vasiyet etmiş ve kimi râvîler Mekhûl'un hac ile ilgili kitabını el-Alâ'dan almışlardır.⁹⁷

Benzer bir duruma bu kısımda anılan dört kişiden diğerlerinde de rastlanmaktadır. Mesela 2341 nolu hadisi zikrettikten sonra Tirmizî şöyle demektedir: *وَهُوَ حَدِيثُ الْحُرَيْثِ بْنِ السَّائِبِ* – "Bu el-Hureys b. es-Sâib'in hadisidir"⁹⁸ Kaynaklarda el-Hureys b. es-Sâib kitap sahibi olarak geçmese de onun hocası el-Hasen el-Basrî kitap sahibi olarak zikredilir.⁹⁹ el-Hasen el-Basrî'nin, kitaplarını öğrencilerine, istinsah etmeleri için verdiği de nakledilmektedir.¹⁰⁰

Aynı şekilde 2988 nolu hadisi verdikten sonra Tirmizî, şunu kaydeder: *وَهُوَ حَدِيثُ أَبِي الْأَخْوَصِ لَا نَعْرِفُهُ مَرْفُوعًا إِلَّا مِنْ حَدِيثِ أَبِي الْأَخْوَصِ* – "Bu Ebu'l-Ehvas'ın hadisidir/rivayetidir. Merfu olarak sadece onun hadisinden/rivayetinden bilmekteyiz." Ebu'l-Ehvas'ın kitap sahibi olarak tanınmasına karşın, hocası Atâ b. es-Sâib kitap sahibi olarak bilinmektedir.¹⁰¹

İkinci kısımda verilen örneklerden hareketle "hüve hadîsü fülân" kavramında "fülân" ile işaret edilen râvî kaynaklarda kitap sahibi olarak tanınmasa da büyük ihtimalle hocasının kitaplarını istinsah etmiştir. Dolayısıyla bu nüshaların "râvî"sidir. Tirmizî bu nüshaları kullanmış ve anılan kavram ile bu nüshalara işaret etmiştir.

Nitekim diğer bazı hadis kitaplarında da benzer duruma rastlanmaktadır. Müslim'in *Sahîh*'inde,¹⁰² İbn Mâce'nin *Sünen*'inde,¹⁰³ İbnü'l-Cârûd'un *el-Muntekâ*'sında¹⁰⁴ dipnotta işaret edilen yerlerde "hüve/hâzâ hadîsü fülân" kavramı zikredilmektedir. İbn Huzeyme, *Sahîh*'inde mezkûr kavramı dikkat çekici bir şekilde fazla kullanmaktadır.¹⁰⁵ Bilindiği üzere Müslim, *Sahîh*'inde hadis metinlerinde büyük bir titizlik göstermiştir. Müslim, bir senedde iki veya daha fazla hocasının adını zikretmiş ve bu râvîler hadisi farklı kelimelerle rivayet etmişlerse, kimin hangi kelimeyi nasıl kullandığını özellikle belirtmiştir. Öyle ki, iki muhaddisin rivayeti arasındaki fark bir harften ibaret bile olsa ona da işaret etmiştir. Bu titizlik senedde anılan muhaddislerin yazılı vesikalarının kullanıldığının bir göstergesidir.

97 İbn Hacer, *Tehzîbu't-Tehzîb*, 8: 178.

98 Tirmizî, "Zühd", 31.

99 Râmeihürmüzî, el-Muhaddisü'l-fâsil beyne'r-râvî ve'l-vâ'î, 371.

100 İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-kübrâ*, 7: 128.

101 İbn Hacer, *Tehzîbu't-Tehzîb*, 7: 205; A'zamî, *Dirâsât*, 1: 191.

102 Müslim, "İmân", 9.

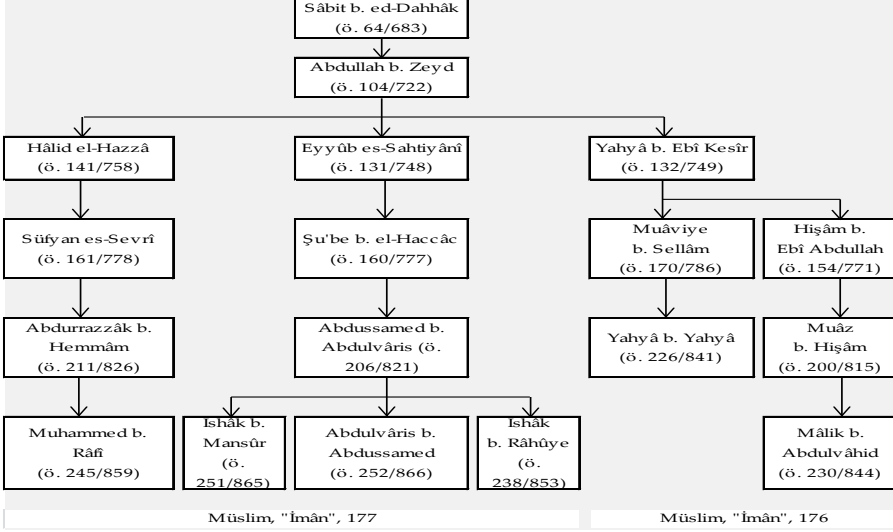
103 İbn Mâce, "Tahâret", 18.

104 Ebû Muhammed Abdullah b. Ali İbnü'l-Cârûd, *el-Muntekâ mine's-süneni'l-müsnede*, nşr.

Abdullah Ömer el-Bârûdî (Beyrut: Muessetü'l-Kütübî's-Sekâfiyye, 1988), 167.

105 Mesela bkz. İbn Huzeyme, *Sahîh*, 1: 51, 53, 55, 58.

Yukarıdaki tespitleri desteklemek bakımından Müslim’de geçen şu ifade zikredilebilir: هَذَا حَدِيثُ سُفْيَانَ وَأَمَّا شُعْبَةُ فَحَدِيثُهُ: “Bu Süfyân’ın hadisi-dir/rivayetidir. Şu’be’nin hadisi/rivayeti ise şu şekildedir.”¹⁰⁶ Aynı babda bulunan önceki hadisin¹⁰⁷ senedi ile beraber sened şeması şu şekilde olmaktadır.

Eğer Süfyân ve Şu’be bu hadisi bir hocadan rivayet etselerdi bu, daha kolay anlaşılacak bir durum olurdu. Fakat anılan hadisi Süfyân ve Şu’be farklı hocalardan rivayet etmişlerdir. Şemada görüldüğü gibi Süfyân ve Şu’be’nin hocalarının hocası olan Abdullah b. Zeyd (Ebû Kılâbe) aynı muhaddistir. Buna rağmen Müslim, hadisteki farklı lafızları Hâlid el-Hazzâ ve Eyyûb es-Sahtiyânî’ye nisbet etmeyip Süfyân ve Şu’be’ye nisbet etmiştir. Kanaatimizce Müslim sema’ ile veya başka muteber bir yolla almış olduğu hadisleri eserine alırken Süfyân ve Şu’be’den nakledilen yazılı vesikaları da kullanmış ve söz konusu ifadelerle, kullandığı vesikalarının sahiplerine işaret etmiştir. Müslim hakkında Fuad Sezgin’in tespiti de bu yöndedir: “Buhârî

106 Müslim, “Îmân”, 177. Hadisin tamamı şöyledir:

حَدَّثَنَا إِسْحَاقُ بْنُ إِبْرَاهِيمَ وَإِسْحَاقُ بْنُ مَنْصُورٍ وَعَبْدُ الْوَارِثِ بْنُ عَبْدِ الصَّمَدِ كُلُّهُمْ عَنْ عَبْدِ الصَّمَدِ بْنِ عَبْدِ الْوَارِثِ عَنْ شُعْبَةَ، عَنْ أَبِي أُتُوبٍ عَنْ أَبِي قِلَابَةَ، عَنْ ثَابِتِ بْنِ الضَّحَّاكِ الْأَنْصَارِيِّ ح وَحَدَّثَنَا مُحَمَّدُ بْنُ رَافِعٍ عَنْ عَبْدِ الرَّزَّاقِ عَنِ الثَّوْرِيِّ عَنْ خَالِدِ الْحَدَّاءِ عَنْ أَبِي قِلَابَةَ عَنْ ثَابِتِ بْنِ الضَّحَّاكِ، قَالَ: قَالَ النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: «مَنْ خَلَفَ بِمَلَّةٍ سِوَى الْإِسْلَامِ، كَاذِبًا مُتَعَدِّدًا فَهُوَ كَمَا قَالَ وَمَنْ قَتَلَ نَفْسَهُ بِشَيْءٍ، عَذَبَهُ اللَّهُ بِهِ فِي نَارِ جَهَنَّمَ» هَذَا حَدِيثُ سُفْيَانَ، وَأَمَّا شُعْبَةُ فَحَدِيثُهُ: أَنْ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَالَ: «مَنْ خَلَفَ بِمَلَّةٍ سِوَى الْإِسْلَامِ كَاذِبًا فَهُوَ كَمَا قَالَ وَمَنْ ذَبَحَ نَفْسَهُ بِشَيْءٍ دُبِحَ بِهِ يَوْمَ الْقِيَامَةِ»

107 Müslim, “Îmân”, 176.

kendinden önceki nesle ait hepsi de rivayet malzemesinin tasnifinde ileri bir gelişim aşamasını temsil eden 200 kadar kitabın derlemesini hülâsa etmiştir. Müslim ise görünüşe göre önceki neslin tasnifini almış, fakat malzemeyi mümkün olduğunca eski kaynaklardan alarak bir araya getirmiştir."¹⁰⁸ Sezgin'in bu tespitini yeni bir çalışmada doğrulamaktadır.¹⁰⁹

Sonuç

"Hüve/Hâzâ hadîsü fülân" terkibi, Tirmizî'ninyanasıra Buhârî, Müslim, Ebû Zür'a, İbn Mâce, İbnü'l-Cârûd, İbn Huzeyme gibi üçüncü asırda yaşayan muhaddisler tarafından da kullanılan bir terkiptir. Bu eserler arasında özel olarak incelediğimiz Tirmizî'nin, kitabını tasnif ederken, sema' yöntemiyle rivayetini aldığı hadislerin, aynı zamanda yazılı kaynaklarına işaret etmek üzere mezkûr terkibi kullandığı anlaşılmaktadır. Dolayısıyla Tirmizî'nin elinde pek çok farklı, bazen nadir ve eski yazılı vesikaların bulunduğu mülahaza edilmektedir. Öyle anlaşılıyor ki Tirmizî, kendi zamanına kadar yazılan kitaplara vakıf olmuş ve detaylı bir şekilde bunları gözden geçirmiştir. Nitekim o, *el-İlelû's-sağîr*'de vakıf olduğu kitapların en kıymetlilerinden ve en çok faydalı bulduklarından dokuzunu zikretmiştir.¹¹⁰

Ele alınan ve 21 kez geçtiği tespit edilen "hüve/haza hadîsü fülân" kavramı, Tirmizî'nin kaynakları hakkında yeterli bilgi oluşturmaktan uzaktır. Hatta farklı şekilleriyle 843 kez geçen "hadîsü fülân" kavramının bile Tirmizî'nin kaynakları hakkında tam tatminkâr bir bilgi sağlayacağı söylenebilir. Şu'ayb el-Arnaût tarafından yapılan *Sünen*'in son tahkikine göre eserde 4300 rivayet yer almaktadır. Buna göre oran olarak rivayetlerin sadece yüzde 20'sinde bu kavram geçmektedir. Ancak söz konusu kavram Tirmizî'nin kaynakları ile ilgili bir çalışma için tam yeterli bilgi vermese de bize çok önemli ipuçları sunmuş olmaktadır.

Böylece hadis edebiyatının altın çağı kabul edilen hicrî üçüncü asırda tasnif edilmiş hadis musannefâtının önceki eserlerle bağlantısının ne kadar güçlü olduğu yeniden doğrulanmış olmaktadır. Meşhûr olan *Kütüb-i Sitte*'yi hadis literatürü içerisinde ikinci hatta üçüncü nesil olarak değerlendirmek mümkündür. Özellikle bazı modern dönem araştırmacılarının iddia ettiği şekilde, rivayetlerin bir, hatta iki yüzyıl sadece şifahi olarak nakledildiği görüşünün, asılsız olduğu artık bir gerçektir. Rivayet döneminin spesifikliği dikkate alınarak hadislerin muhafazası ve naklinde yazılı ve şifahi olarak

108 Fuad Sezgin, *Târîhu't-türâsi'l-arabî*, (Riyad: Câmi'atu'l-İmâm Muhammed b. Suûd el-İslâmiyye, 1991), 1: 151.

109 Dilek Tekin, "Müslim'in Sahîh'inin Yazılı Kaynakları Üzerine Bazı Tespitler", *Hadis ve Siyer Araştırmaları*1, sayı 1 (2015): 159.

110 Tirmizî, *Sünenü't-Tirmizî*, 1978, 5: 738.

uygulanan iki vecihli/tarafli yöntem en mükemmel usuldür. Rivayetlerin çoğu, bu iki yöntem sayesinde günümüze kadar ulaşma imkanı bulabilmiştir.

Kaynakça

- Abdürrezzâk, es-San'ânî. *el-Musannef*. nşr. Habîburrahmân el-A'zamî. 11 cilt. Beyrut: el-Mektebü'l-İslâmî, 1403.
- Ahmed b. Hanbel, Ebu Abdullah. *Müsned*. Nşr. Şu'ayb el-Arnaût v.dğr. 50 cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 2001.
- Akpınar, Ömer Faruk. "Süfyân es-Sevrî'nin Hayâtı ve Eserleri". *Usûl: İslam Araştırmaları*, sayı 22 (2014): 115-67.
- Arnaût, Şu'ayb. "Mukaddime". *Sünenü't-Tirmizî* içinde, nşr. Şu'ayb el-Arnaût v.dğr., 1: 5-195. Dimeşk-Beyrut: Dâru'r-Risâleti'l-Âlemiyye, 2009.
- Aydınli, Abdullah. *Hadis İstihlaları Sözlüğü*. 8. baskı. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2015.
- _____. "Hadis Rivayetinde Yazımın Kullanımı ve Güvenilirliği". *Sünnetin Dindeki Yeri* içinde, 307-20. İstanbul: Ensar Neşriyat, 1995.
- A'zamî, Muhammed Mustafa. *Dirâsât fi'l-hadîsi'n-Nebevî ve târîhi tedvînih*. 2 cilt. Dimeşk-Beyrut: el-Mektebü'l-İslâmî, 1980.
- Beyhakî, Ahmed b. el-Hüseyin. *Sünenü'l-kübrâ*. nşr. Muhammed Abdülkâdir Atâ. 3. baskı. 11 cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 2003.
- Bezzâr, Ebû Bekr Ahmed b. Amr. *el-Bahru'z-zehhâr el-ma'rûf bi-Müsnedi'l-Bezzâr*. 20 cilt. Medîne: Mektebetü'l-Ulûmi ve'l-Hikem, 2009.
- Çakan, İsmail Lütfî. "el-Câmiu's-Sahîh". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 7: 129-132. İstanbul: TDV Yayınları, 1993.
- Dârimî, Abdullah b. Abdurrahman Ebû Muhammed. *Sünenü'd-Dârimî*. nşr. Hüseyin Selîm Esed ed-Dârânî. 4 cilt. Riyad: Dâru'l-Muğnî li'n-Neşr ve't-Tevzî', 2000.
- Ebû Gudde, Abdulfetâh. *Tahkîk ismeyî's-Sahîhayn ve'smi Camii't-Tirmizî*. Haleb: Mektebü'l-Metbû'âtî'l-İslâmiyye, 1993.
- Ebû Ya'lâ, Ahmed b. Alî el-Mevsilî. *Müsnedü Ebî Ya'lâ*. nşr. Hüseyin Selîm Esed. 2. baskı. 13 cilt. Dimeşk: Dâru'l-Me'mûn, 1989.
- Evgin, Abdulkadir. "Süfyân b. Uyeyne (107-198/725-813) ve Hadis Cüz'ü". *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 3, sayı 3 (2003): 69-107.
- Ezrakî, Ebu'l-Velîd Muhammed b. Abdullah. *Ahbâru Mekke ve mâ câe fihâ mine'l-âsâr*. nşr. Ruşdî Sâlih Melhas. 2 cilt. Beyrut: Dâru'l-Andalus, 1964.
- Hamş, Adâb Mahmûd. *el-İmâmu't-Tirmizî ve menhecuhû fi kitâbihî'l-Câmi'*. 2 cilt. Amman: Dâru'l-Feth li'd-dirâsât ve'n-neşr, 1423.
- Hatîb el-Bağdâdî, Ebû Bekir Ahmed b. Alî. *Târîhu medîneti's-selâm (Târîhu Bağdâd)*. nşr. Beşşâr Avvâd Ma'rûf. 17 cilt. Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 2001.
- Hatîb, Muhammed Mücîr. *Ma'rifetu medâri'l-isnâd ve beyânu mekânetihî fi ilmi ileli'l-hadîs*. 2 cilt. Riyad: Dâru'l-Meymân, 2007.
- Humeydî, Abdullah b. ez-Zübeyr. *Müsnedü'l-Humeydî*. nşr. Hüseyin Selîm Esed. 2 cilt. Dimeşk: Dâru's-Sekâ, 1996.
- İbn Ebî Şeybe, Ebû Bekir Abdullah b. Muhammed. *el-Musannef fi'l-ehâdis ve'l-âsâr*. nşr. Kemâl Yûsuf el-Hût. 7 cilt. Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, 1409.

- İbn Hacer, Ahmed b. Ali el-Askalânî. *Tehzîbü't-Tehzîb*. 12 cilt. Hindistan: Matba'atu Dâirati'l-Me'ârifî'n-Nizâmîyye, 1326.
- İbn Hibbân, Ebû Hâtîm Muhammed el-Büstî. *el-İhsân fi takrîbi Sahîhi İbn Hibbân*. nşr. Şu'ayb el-Arnaût. 18 cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1987.
- İbn Huzeyme, Muhammed b. İshâk. *Sahîh*. nşr. Muhammed Mustafa el-A'zamî. 3. baskı. 2 cilt. Beyrut: el-Mektebü'l-İslâmî, 2003.
- İbn Mâce, Ebû Abdullah Muhammed b. Yezîd el-Kazvînî. *Sünenü İbn Mâce*. nşr. Şu'ayb el-Arnaût v.dğr. 5 cilt. Beyrut: Dâru'r-Risâle, 2009.
- İbn Nukta, Muhammed b. Abdülğânî. *et-Takyîd li ma'rifeti ruvâti's-Süneni ve'l-Mesânîd*. 2 cilt. Hindistan: Dâiratu'l-Ma'ârifî'l-Osmâniyye, 1983.
- İbn Sa'd, Ebû Abdullah Muhammed. *et-Tabakâtü'l-kübrâ*. Nşr. Muhammed Abdülkâdir Atâ. 8 cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1990.
- İbnü'l-Cârûd, Ebû Muhammed Abdullah b. Ali. *el-Muntekâ mine's-süneni'l-müsne*. nşr. Abdullah Ömer el-Bârûdî. Beyrut: Müessesetü'l-Kütübî's-Sekâfiyye, 1988.
- İbnü'n-Nedîm, Muhammed b. İshâk. *el-Fihrist*. nşr. Rıza Teceddüd, t.y.
- İşbîlî, İbn Hayr. *Fehrese*. nşr. Beşşâr Avvâd Ma'rûf ve Mahmûd Beşşâr Avvâd. Tunus: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 2009.
- Itr, Nûreddîn. *el-İmâmu't-Tirmizî ve'l-muvâzene beyne Cami'ihî ve's-Sahîhayn*. Kahire: Matba'atu Lecneti't-Te'lîfi ve't-Terceme ve'n-Neşr, 1970.
- Kandemir, M. Yaşar. "Tirmizî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 41: 202-204. İstanbul: TDV Yayınları, 2012.
- Mâlik b. Enes. *el-Muvatta'*. nşr. Muhammed Fuâd Abdülbâkî. 2 cilt. Beyrut: İhyâu't-Turâsî'l-Arabî, 1985.
- _____. *el-Muvatta'*. nşr. Muhammed Mustafa el-A'zamî. 8 cilt. Abu Dabi: Müessesetü Zâyid b. Sultân Âli Nahyân, 2004.
- _____. *el-Muvatta' - Rivâyetu Ebî Mus'ab ez-Zührî*. nşr. Beşşâr Avvâd Ma'rûf ve Mahmûd Halîl. 2 cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1992.
- Medînî, Alî b. Abdullah. *el-İlel*. nşr. Muhammed Mustafa el-A'zamî. 2. baskı. Beyrut: el-Mektebü'l-İslâmî, 1980.
- Müslim, Ebu'l-Hüseyn Müslim b. Haccâc el-Kuşeyri. *Sahîhu Müslim*. nşr. Muhammed Fuâd Abdülbâkî. 5 cilt. Beyrut: Dâru İhyâi'l-Kutubi'l-Arabiyye, 1991.
- Nesâî, Ahmed b. Ali. *Sünenü'l-kübrâ*. nşr. Hasan Abdulmun'im Şelebi. 12 cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 2001.
- Önler, Sami. "Sünen Edebiyatı ve Mekhûl ed-Dimeşki'nin Sünen'i". *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 15, sayı 27 (2013): 227-47.
- Özdirek, Recep ve Ali Hakan Çavuşoğlu. "Süfyân es-Sevrî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 38: 23-28. İstanbul: TDV Yayınları, 2010.
- Râmehürmüzî, Ebû Muhammed el-Hasen. *el-Muhaddisü'l-fâsil beyne'r-râvî ve'l-vâî*. nşr. Muhammed Accâc el-Hatîb. 3. baskı. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1404.
- Sa'îd b. Mansûr, Ebû Osmân el-Horâsânî el-Cüzecânî. *Sünenü Sa'îd b. Mansûr*. nşr. Sa'd b. Abdullah Âli Humeyyid. 8 cilt. Riyad: Dâru's-Samî'î, 1997.
- Sezgin, Fuad. *Buhârî'nin Kaynakları*. İstanbul: İbrahim Horoz Basımevi, 1956.
- _____. *Târîhu't-türâsî'l-arabî*. 10 cilt. Riyad: Câmî'atü'l-İmâm Muhammed b. Suûd el-İslâmiyye, 1991.
- Şâkir, Ahmed Muhammed. "Mukaddime". *Sünenü't-Tirmizî içinde*, nşr. Ahmed Muhammed Şâkir v.dğr., 1: 3-103. Mısır: Şeriketü Mektebeti ve Metba'ati Mustafa el-Bâbî el-Halebî, 1978.

- Tahâvî, Ahmed b. Muhammed. *Şerhu Me'âni'l-âsâr*. nşr. Muhammed Zehrî en-Neccâr ve Muhammed Seyyid Câdulhak. 5 cilt. Âlemü'l-Kütüb, 1994.
- Tekin, Dilek. "Müslim'in *Sahîh*'inin Yazılı Kaynakları Üzerine Bazı Tespitler". *Hadis ve Siyer Araştırmaları* 1, sayı 1 (2015): 124–63.
- Tirmizî, Ebû İsâ Muhammed b. İsâ. *el-İlelü'l-kebîr*. nşr. es-Seyyid Subhî es-Sâmerrâî v.dğr. Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, 1989.
- _____. *Sünenü't-Tirmizî*. nşr. Ahmed Muhammed Şâkir v.dğr. 5 cilt. Mısır: Şeriketü Mektebeti ve Matba'ati Mustafa el-Bâbî el-Halebî, 1978.
- _____. *Sünenü't-Tirmizî*. nşr. Beşşâr Avvâd Ma'rûf. 6 cilt. Beyrut: Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, 1996.
- _____. *Sünenü't-Tirmizî*. nşr. Şu'ayb el-Arnaût v.dğr. 6 cilt. Dimeşk-Beyrut: Dâru'r-Risâleti'l-Âlemiyye, 2009.
- Zehebî, Şemsuddîn Ebû Abdullah Muhammed. *Mizânü'l-i'tidâl fi nakdi'r-ricâl*. nşr. Alî Muhammed el-Bicâvî. 4 cilt. Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1963.
- _____. *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*. nşr. Şu'ayb el-Arnaût v.dğr. 25 cilt. Beyrut: Müesse-setü'r-Risâle, 1982.